

જાંઘી પ્રથમા

મહાપ્રથમો

મુરખરાજ



સુ. મુ. પ્ર. ૪૭૨ - ૪૭૩

મહાપ્રથમ સાહિત્ય મંદિર મુરત.

## ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ ગુજરાતી કૌપીરાબિટ વિભાગ ]

અનુક્રમાંક ૫૦૧૧૧, વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૫૨૫૨૧૪

વિષય ૦:૬૪૪૨:૩.

# ગાંડોવ સાહિત્ય

ઐટલે

ગાંડોવ સાહિત્ય મંદિરે પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકો.

ગાંધી ગ્રંથમાળા.

ગાંધીજીનો જ્ઞેહનો અનુભવ ....	૦-૮-૦
શિવદયાળની શોધ....	૦-૧-૬
ધૃતીપ્તનો ઉદ્ધારક ....	૦-૬-૦
ગોનિ ધર્મ ....	૦-૬-૦
મૂરખગજ ....	૦-૮-૦

---

દેડિયા પુરાણ	૦-૧-૦
ગાંડોવગીતા	નથી
ભારત કીર્તન (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦-૦-૬
ભારત ભક્તિ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦-૦-૬
ગાંધીજીની દિવ્યવાણી	૦-૧-૦
કાયદા સામે	૦-૦-૬
સ્વરાજ ટંકાર	૦-૦-૬
રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ	૦-૧-૬
લીંતે ટાંગવાના મુદ્રાલેખો ૧ થી ૬	૦-૬-૦

૪૪૪ સર્વ પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકોલેખો વેચે છે.

# રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય

અરવિંદ શોષ કૃત-

કારવાસની કહાણી....	૦-૧૦-૦
ગીતા-નિષ્કર્ષી....	૩-૧૨-૦
દયાખ્યાન....	૦-૨-૬
પત્રો....	૦-૬-૦
યોગિક સાધન ...	૦-૬-૦
જગન્નાથજીનો રથ....	૦-૧-૬

---

હિન્દ સ્વરાજ....	૦-૪-૦
અસહકાર....	૦-૬-૦
ભારત ગીતાંજલિ....	૦-૬-૦
રાષ્ટ્રીય ગીતાંજલિ....	૦-૪-૦
મહુમ્મદઅલી ચરિત્ર....	૦-૪-૦
ગાંધી ચરિત્ર....	૦-૬-૦
દાસ ચરિત્ર....	૦-૧-૦
હિન્દકીર્તન....	૦-૬-૦
ગાંધીજીના પત્રો....	૦-૬-૦
સપ્તગીત....	૦-૧૦-૦
અલિ ખીરાહરનો કેસ....	૧-૦-૦

વિગેરે વિગેરે

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરનું સૂચીપત્ર મંગલો.

ગાંધી ગ્રંથમાળા

મણુકો ૫ મો.

# મૂરખરાજ

(વિગર)

---

લખનાર -

મહાત્મા ગાંધીજી.

---

પ્રગટકર્તા-

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦-કેળાંખીડ,

સુરત.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય  
 ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

:૫૧૪૨:૩ ૧૦૧૧૧

એક સત્યવીરની કથા - ડૉ. ના. વ. તા. વનમતીલાલ  
 ડૉ. ફેશીમિત્ર હાપાયા, લોમડોરાડ, ન. ૧૬૪૧, ૧૬૫૧  
 તથા આખું પુસ્તક પ્રગટ કરના ઉદ્યોગી ૧૬૪૧, ૧૬૫૧  
 ડૉ. ગાંડીવ મુદ્રણાલય, કે.પી., નુ.ત.

આવૃત્તિ ૧ લી.

પ્રત ૨૦૦

અક્ટોબર ૧૯૨૨.

આશ્વિન ૧૯૭૮.

## બે બાલ.

“ રશિયાના પરમ સાન્નિદ્ય ક્ષાપેશ ટોલ્સ્ટોયે કેટલીક અનુપમ નાનકડાં નવલકથાઓ લખી છે. મરખરાજ તેમાંની એક છે.

ગુજરાતી બાપામાં ટોલ્સ્ટોય જેવા ક્ષાપે લેખકનું સાહિત્ય જોટકું ગદ્યાર પદ તેટલી એ બાપા સદ્ભાગ્યશાળી લેખાય. અને હિન્દના અર્થાત્મિક પ્રતિભાશાળી વીર મરને હાથે જ્યારે એ સાહિત્ય ઉતારવામાં આવ્યું ત્યારે તેા ગુજરાતી આલમ કૃતકૃત્ય થાય એમાં શી નવાઈ?

x                      x                      x                      x                      x

મહાત્મા ગાંધીજીએ મરખરાજ નામની આ વાર્તા અને તેની સાથે જોડેલા સલ્વવીરની કથા વાંચે સંખ બળે પોતે આફ્રિકામાં લખ્યાં હતાં, પરંતુ ગાંધીજીના આ યુગમાં તેની ધરના પુસ્તકાલયમાં રાખવા લાયક આદર્શની જરૂર હતી. મરખરાજની વાર્તાનો અર્થ ન સમજ

શકે એટલી ગુજરાતની ગતિ હવે અગામ રહી નથી. સાંવિક સંસ્કૃતિ અને પ્રાથમિક સંસ્કૃતિના ભેદોના બહુજ સુન્દર રીતે રજૂ કરતી અને જ્ઞાનના જીવનની સાર્થકતાનું રહસ્ય સમજાવતી એ વાર્તાનો ગુજરાત ખૂબ હિતકારી સ્વીકાર કરશે એવી અમને આશા રહે છે.

“મુરખરાજ” ની પ્રસ્તાવના લખવાનું કામ એક ધાંજીજી સુબોધ્ય વ્યક્તિને હાથે થયેલું વાંચકવર્ગ જોશે તો. પ્રાગજ્ઞાના નેત્રા ગાંધીજીના અર્પિત બકત ગુજરાતમાં બીજા યોગદાતા હશે. એમને તો આ વાર્તા ગાંધીજી ઈચ્છે પરથી તરબૂમો કરી ખોલના જાય ત્યારે લખવાનું સદ્-ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એટલે એમને હાથેજ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખાવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો તેથી અમને ઘણો આનંદ થાય છે. અમારી પ્રજા છે કે એમણે લખેલી પ્રસ્તાવના ગુજરાત રસપૂર્વક વાંચશે; કારણ કે “મુરખરાજ” જે વાત્સલ્યમાં લખાયેલી તે જાતાવરણનું એમણે અચ્છું અમ્મન પોતાની સરળ ભાષામાં આપ્યું છે.

x                      x                      x                      x                      x

ગાંધીજીએ લખેલ મુરખરાજ, તથા માનવીસની કથા સાથે “આર્પિત રહસ્ય” નામનો એક લેખ આ પુસ્તકમાં જોડવામાં આવ્યો છે, એ લેખ તે માન્યગર આર્પિતના પ્રતિનિધિત્વે ગાંધીજીએ આપેલી સુલાકાતના હેવાલ છે. એમાં જ્ઞાન અને તાત્વિક મુદ્દા વિશેષ હોવા કારણે એને આ પુસ્તકમાં સ્થાન આપવામાં કશું અગોચર નહીં.



એમ વાંચકોને લાગશે એવી અમને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

x x x x x

ગાંધી અંધમાળાના પાંચમા મહત્ત્વ તરીકે આ પુસ્તક મુજરાતને ચરણે ધરતાં અમને આનંદ થાય છે.

ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિરને અંગે અમારું ગાંધીજી મુદ્રણાલય હવે ગ્રાહ્ય થયેલું હોવાથી ગાંધી અંધમાળાનો છઠ્ઠો મહત્ત્વ તોમજ “શુદ્ધ શિષ્ટ અને રાષ્ટ્રીય” સાહિત્યનાં ખીજાં નાનાં મોટાં અને પ્રતિભાશાળી લેખકોને હાથે લખાએલાં પુસ્તકો આ સાહિત્ય મંદિર તરફથી ડીક બહાર પડી શકશે એમ શ્રદ્ધા છે.

—-૧— અમારી એ શ્રદ્ધા ઈશ્વર સદૃષ્ટ કરશે એટલું પ્રાર્થા વિરમીશું.

સાહિત્યસેવામિલાપી

વ્યવસ્થાપક

ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિર

મૂરખરાજ

અંતે

તેના બે ભાઈઓ.

## પ્રસ્તાવના.

ટોલસ્ટોયના નામથી આજે જગત અગ્રપથું નથી. મહાન તત્વ-ચિંતક, અને અદ્ભુત લેખક તરીકે તેઓ યુરોપમાં મશહૂર હતા. રશિયાનો એક શ્રીમંત આશીર કુટુંબમાં તેના જન્મ થયો હતો. ઝારની જુલ્મી સત્તાના દોરે નીચે રીખાતી રશીયન પ્રજા છૂટકારો કેવી રીતે મેળવી શકે એ વિષે એમણે પુષ્કળ લખ્યું છે. ઝારની જુલ્મી સત્તાને હઠાવી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા અનેક નાગરિકોને જે અવધુનીય દુઃખો સહન કરતાં તે બેઠા ટોલસ્ટોયનું હૃદય ચીરાવું. સુદીધારોના પંજામાં સપડાયેલ મજૂર વર્ગના રેસાદુ જતાં જીવન નગરે નિહાળી, અને અને વસ્ત્ર વિના ચિંથરેલાલ ખરકતો કંગાળોનાં વ્યથ વહી જતાં જીવનને સુધારવાના પ્રયત્નો કરતાં અનેક કડવા અનુભવો મેળવી પોતાની જાનનેજ સુધારવાની નિશ્ચય ઉપર તેઓ આવ્યા અને પોતાના જીવનમાં મહાન પરિવર્તનો કર્યા. ખિડકું તરીકે સાદામાં રાહું જીવન ગુજારી

અંગ મહેનતને તેમણે અચૂંદ આપ્યું. તેઓ માનતા કે સર્વ પાપ દુઃખનું મૂળ પશુપળ ઉપર નિભાવવામાં આવતી પરકારો છે અને તેથી તેને મૂળથી ઉખેડી નાખવા એમણે દબ્બી સામ બાપાના લાંબલું છે. યુરોપી સંસ્થાની બધી સરકારો એમના હાથગાળેથી ચાંકા ઉઠી હતી. એમના પવિત્ર અને સાદા જીવનનો રશિયામાં એવો ભારે પ્રભાવ હતો કે એમના અનુયાયીઓને પકડી ઝાંરે મૃત કરી હશે, પરંતુ ખુદ ટોલ-સ્ટોયના ઉપર હાથ ઉગામવાની દિશાત ઝાંરે કરી પણ કરી ન હતી. આધુનિક સમયના ખ્રિસ્તીઓ અને તેમના પાસ્ટીંગો હજુના સત્ય શિક્ષણથી કેટલા વેગળા રહેલા છે તે નિહરનાથી ખ્રિસ્તીઓ સામે તેમણે મૂક્યું છે. હજુના ફરમાન પ્રમાણે જાન ખ્રિસ્તીઓ પોતાનું જીવન જીવે તો જમનમાં મથી રહેલા દુઃખદ કાલાહલ ગાંત થઈ મળ્યાં પૃથ્વી-માંજ સ્વર્ગને ઉતારે. એક ખરા ખ્રિસ્તી તરીકેન જીવન જીવી બાપા ટોલસ્ટોયે કબાવ કરેલી છે. તેઓ જ હામતા તે જીવનમાં ઉદ્ધારના અને તેથીજ તેમના લખાણની મહત્તા હતી.

દુકી સરખી વાર્તામાં અત્યંત સાદા અને સરળ ભાષામાં ઉચ્ચ સિધ્ધાંતો અને ભાવનાઓ તેઓએ એવી સુદર રીતે ગૂંથી બંધત કર્યાં છે કે નાનાં બાળકોના હાથમાં પણ તે વાર્તાઓ વિના સકોએ મૂકી શકાય અને તેઓ આનંદ તથા દુઃખ એક સરખાં સુદી શકે, એવી અનેક દુકી વાર્તાઓ ટોલસ્ટોયે લખેલી છે જેમાંની *Itan the Fool*. "મૂઝખાજ અને તેના બહોમા" એ એક વાનમી છે.

આ વાર્તાનું અંગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર મહાત્મા ગાંધીજી જોડાનીસ-  
બગમાં ટોક્સટોય ફાર્મમાં રહેતા હતા ત્યારે તેમણે કયું હતું. મોરનાં  
દડાંને ચીતરવાં શાં હોય ?

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી ભાષાઓ મહાત્માજીની સરદારી હેઠળ  
મત્સ્યાગ્રહની ઘડન યુનીયન સરકાર સાથે લડી રહ્યા હતા. અનેક હિંદી-  
ઓ વારંવાર જેલ જતા હતા. અનેક કુટુંબોનું પાલન કરનારાઓ કેદમાં  
જઈને વિરાજતા હતા ત્યારે તેમનાં સ્ત્રી, છોકરાં, વિગેરેનું પાલન કર-  
વાનું પણ ત્યાંના ભાઈઓએજ માથે ઉઠાવી લીધું હતું. એવા અનેક  
કુટુંબોને નિભાવવા માસિક સેંકડો પાઉન્ડ ખર્ચ આવતું. લડત ચલાવે  
યોગી કુટુંબી લંચાય તો ફરિયાદ પૈસા પણ ખુટી ગય એટલે જ કુટુંબ  
ને પાળનાર પણ કેદમાં ગયા હોય તેવાં કુટુંબોને એકજ સ્થળે સાથે  
રાખવાં કે જોઈ તેમને નિભાવવાં ખર્ચ ઓછો થાય. એવો વિચાર  
મહાત્માજીને આવવાથી મી. કેલનએકે (મહાત્માજીના એક જર્મન  
પરમ ભક્ત) ૧૨૦૦ વીંધાનું એક મોટું ખેતર ખરીદી લીધું અને  
સત્યાગ્રહી કુટુંબોને મફત વાપરવા આપી દીધું. મી. કેલનએકે ટોક્સ-  
ટોયના અનુયાયી હતા અને તેથી જ ખેતરનું નામ 'ટોક્સટોય ફાર્મ'  
એવું આપવામાં આવ્યું. મહાત્માજી સાથે અનેક કુટુંબો આ ખેતરમાં  
આવીને વસ્યાં. બધાં એકજ રસોડે જમતાં. અંબ મહેનત, સાદું જીવન,  
અને ઉચ્ચ વિચારો આ સર્વ ત્યાં રહેનારાઓ કેળવતા. કુટુંબોને રહેવા  
માટે જે મકાનો બાંધવામાં આવ્યા હતાં તે સર્વ સત્યાગ્રહી કેદમાં જઈ

આવેલા બાઈઓએ જાનમહેનતથી બાંધ્યાં હતાં. અનેક સત્યાગ્રહીઓ કેદમાંથી છુટીને આજ ખેતરમાં રહેવા આવતા. અને અહિં તે સર્વ કામકાજ પોતપોતાની મેળેજ કરવાનું. જમીન ખાદવી, ફળના ખડોને સમારવાં, ફળ તોડી વેચવાં, રસોઈ કરવી, વિગેરે અનેક કામો જાણીઓને જાણેજ કરવાના હતાં. એથી મસ્કરીમાં કેટલાકેએ એ ખેતરને 'મહાન્માણનું કેદખાનું' એ નામ આપ્યું હતું. Iyau the Fool એ પુસ્તકનું ભાષાંતર 'મહાન્માણ કરતા ત્યારે ત્યાં રહેનાર નવને એ વાંચી સંભળાવતા. એ વાતાંમાં મરખરાજતી માંથી નામે એક ખેડૂરી મુગી ખેડ-નનું પાત્ર આવે છે. તે મરખરાજ સાથેજ રહેતી, બરનું કામ કરતી, અને ખેતરમાં કામ કરવા જતી. ઘરમાં જે કાંઈ જમવા આવે તેના તે પ્રથમ હાથ તપાસી જતી અને ખેતીનું કામ કરતાં જતા હાથમાં આટલું પહેલાં હોય તેને પ્રથમ જમવા બેસાડતી. જતા હાથ સુવાળા હોય તેને છેલ્લા જમાડતી. ટોલરટોય હાર્મમાં મહાન્માણની દેખરેખ તીચે રસોડું ચાલતું અને તેઓ જાણેજ સર્વને પીરસતા. જતા હાથમાં કામ કરતાં આંટણ પછાં હોય તેઓ પહેલા જઈ મહાન્માણને આટણ બતાવે, અને પોતાના વાસણમાં પહેલું પીરસાવે. હાકરાઓ સહ આ ગમ્મતમાં રસાવેક જામ કોનાં અને જમવાનો સમય થાય ત્યારે સર્વ પોતપોતાના હાથ તપાસી જોતા થાય. પાચી નિર્દોષ ગમ્મત જમવાના સમયે ટોલરટોય હાર્મમાં થઈ રહેતી.

આ વાર્તા વિષે પ્રસ્તાવનામાં આજ કિસ્સો શ્રી કાંચકના રસમાં

ભંગ નાખવો એ સીક નથી નામતું. શકેથી અંત સુધી વાર્તામાં અપૂર્વ રસ જમી શકેલા છે. મડીલાન, હરકરવાદ, જન મહેનત વિગેરે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને અત્યંત મરગનાથી સચોટ રીતે અને રમૂજ ભાષામાં એવી તો સુંદર રીતે આ વાર્તામાં કતારેલી છે કે નાનાં બાળકોને પણ આનંદ પ્રાપ્ત થાય.

જે સમયે ભારતની પ્રજા અત્યંતતાની ઝંખના માટે અમલકારતા ધર્મયુદ્ધમાં ઉતરેલાં છે, તે સમયે લેખકો, પત્રકારો, અને પુસ્તક લેખનારાઓએ ઉચ્ચ જ્ઞાનનું સાહિત્યનું પ્રગ્નજનો પામે મૂકવું જોઈએ. ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિર તૂરંથી એવી જ્ઞાનનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ થાય છે તે જાણ્યું છે. આ વાર્તા અત્યંત કુદીથી આ મંદિર તૂરંથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે તે ખુશ થઈ જોઈએ છે. અને તેના સાક્ષરો ધન્યવાદનું પાત્ર છે.

એ. પ્રાગેશ ખંડુભાઈ દેશાઈ.

1. 2. 3.

4.

5.

6.

7.



# મૂરખરાજ અને તેના બે ભાઈઓ.

લેખક :- મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

## પ્રકરણ ૧ લું.

એક સમયે કાંઈ એક દેશમાં એક પૈસાદાર ખેડુત રહેતો હતો. તેને ત્રણ દીકરા હતા. તેમાંના એકનું નામ મૂરખરાજ, બીજાનું નામ ધનવંતરી અને ત્રીજાનું નામ સમશેરખડાદુર હતું. તેને મોંઘી કરીને એક દીકરી હતી. તે બહેરી અને મુંગી હતી. બાઈ મોંઘી હૂનેશાં કુંવારી રહી હતી. સમશેરખડાદુર લડાઈઓમાં જે દરખાસ રાજની ચાકરી કરવા જતો; ધનવંતરી વેપારમાં મુંઝાયેલો, અને મૂરખરાજ પોતાની બહેનની પેઠે ઘેરજ રહ્યો. તે ખેતરમાં કામ કરતો અને કામમાં ને કામમાં તેની પીઠ પણ વળી ગયેલી હતી.

સમશેરબહાદુર લડાઈમાં એકઠો હોવાથી દરબજામાં ગઈએ અને તેણે પૈસો પણ ઠીક એકઠો કર્યો. તે એક મોટા ગૃહસ્થની છોકરીને પરણ્યો. જો કે તેનો પગાર મોટો હતો, અને તેણે જાગીરા પણ ઠીક લીધેલી હતી, છતાં ઉધાર પાસ હંમેશાં વધી જતી હતી; ધણી જે કમાતો તેના કરતાં તેની ચોરસ વધારે પૈસો ઉઠાવતી, તેથી હંમેશાં આ કુટુંબને પૈસાની ભીડ રહેતી. આમ થવાથી સમશેર બહાદુર પોતાની જાગીરની આવક ઉધરાવવા નીકળ્યો, ત્યારે તેના વહીવટદારે જવાળા દીધા: “ભાઈ સાહેબ, આપણને આવક જોશું કંઈ રહ્યું નથી. આપણને નથી ઢોર, નથી હથીઆર, નથી ઘોડા, કે ગાય; હળ સરખુંએ નથી. જો આ બધું અપાવો તો આપણને આવક થાય ખરી.”...

આ સાંભળી સમશેરબહાદુર પોતાના ગામની પાસે ગયો અને કહ્યું: “બાપા, તમારી પાસે ધન ઠીક છે. મને તેનો લાભ હજી સુધી મળ્યો નથી. તેમાંથી ત્રીજો દિવસો મને મળે તો હું મારી જાગીરમાં સુધારો કરું.” ડોંગ્રા બોલ્યો, “તું કરમી દીકરો જાણાય છે. મારા ઘરમાં તો તું એક પુટી બદામે નથી લાવ્યો, તોપણ તારો ભાગ તને કેમ મળે? તું એટલો વિચાર પણ નથી કરતો કે તને હું કંઈ આપું તો પેલા મૂર્ખાને અને મોંઘીને અન્યાય થાય.” સમશેરબહાદુર બોલ્યો: “બાપા તમે એમ શું કહો છો? મૂર્ખો તો નામ તેવા ગુણ ધરાવે છે, અને મોંઘી તો કુંવારી ને કુંવારી! હવે બહુ મોટી થવા આવી. વળી બહેરી અને મુંગી! આ એને તે કેટલાક પૈસા જોઈશે?”

આપ બોલ્યો: “હીક છે ત્યારે આપણું મૂખાને પૂછીએ.”  
પૂછપરછ થતાં મૂરખરાજ બોલ્યો: “સમશેરબહાદુર હીક કહે  
છે. ભલે એને હિસ્સા આપો.” એટલે સમશેરબહાદુર આપની  
મીલતમાંથી પાતાનાં હિસ્સા લઈ ગયો, અને પાછી બાઢ-  
શાહની નોકરી શરૂ કરી.

ધનવંતરીએ વેપાર તો હીક જ માંડ્યો. પણ તેને વહુ  
મળેલી તે મોંઘી પડી. એક કારથી ધનવંતરી કમાય અને  
બીજી તરફથી તેની વહુ મોજશોખમાં અને વટવહેવારમાં  
કમાણી કરતાં વધારે વાપરે; તેથી ધનવંતરીએ પણ આપની  
પાસે જઈ સમશેરબહાદુરની જેમ પોતાના હિસ્સાની  
માંગણી કરી.

બુદ્ધાએ જવાબ આપ્યો: “હીકરા, તું ઘરમાં તો કાંઈ  
લાંબ્યા નથી. તારા ભાઈ મૂખાએ મહેનત કરી કરીને તેનો  
ખરડોએ ભાંગી નાંખ્યા છે. તને આપીને હું મૂખાને અને  
મોંઘીને કેમ ગેરઈન્સાફ આપું?”

ધનવંતરી બોલ્યો: “મુખો તો ખરેખર મુખોજ છે. તે  
તો પરણવાનોએ નથી. તેને કોણ છોકરી આપશે? અને મોં-  
ઘીને તો ખાવું પીવું મળ્યું એટલે વાહ, વાહ.” પછી પોતાના  
ભાઈ તરફ જોઈને ધનવંતરી બોલ્યો: “મુખા, મને દાણામાંથી  
અરધોઅરધ નહિ આપે? હજી વગેરે હું માંગતો નથી, અને  
વનવરમાંથી માત્ર પેલો કાળો દોરો આપે એટલે થયું.  
તેને તું હજામાં તો નાંખી શકે એમ નથી.”

મુખાને તુઝીને જવાબ દીધો: “ભલે ભાઈ, તું એમ

સાચુ થતો હોય, તો લઈ જા, હું વળી લેવા બદલામાં વધારે મહેનત કરી લઈશ.”

આમ ધનવંતરી પણ ભાગ લઈ ગયો. મૂરખરાજ ખેતરમાં પુષ્કળ કામ કરતો. બહેરી બહેન અને એટલી મદદ કરતી બાપ અને મા તો ઘરડાં થયાં હતાં, એટલે ખર્ચ જેતાં ધનવંતરી અને સમશેરબહાદુરને આપવા જેટલું ઘરમાં રહેલું નહતું. હવે મૂરખરાજની પાસે તો એક ઘરડી ઘોડી રહી. તેની પામેથી લેવાય એટલું કામ લઈને આખો દહાડો ખેતરમાં મચ્યા રહેતો અને જેમ તેમ કરી માઆપનું, બહેનનું અને પાતાનું ભરણપોષણ કરતો.



## પ્રકરણ ૨ જી.

ભાગ પડ્યા અને ભાઈઓ ન લડ્યા એ સત્તાનને બહુ વન્નમું લાગ્યું. તેણે તેના ત્રણ ગુલામોને બોલાવ્યા અને બોલ્યો: “પેલા ગામમાં મુર્ખો ને તેના બે ભાઈઓ વસે છે. દુનિઆના સાધારણ તીવાજ પ્રમાણે તો તેઓએ ભાગલા પાડતાં લઢવું જોઈતું હતું. તેને બદલે તેઓ સંપીને રહે છે. આનું કારણ પેલા મુર્ખાની મુર્ખાઈ સિવાય બીજું કંઈ નથી. તેણે આપણું કામ બગાડ્યું છે. હવે તમે ત્રણ જણાઓ ત્રણ

ભાઈની પાસે જાયો અને તેઓને એકમીજ આમે એવા ચડાવો કે તેમની વચ્ચે લોહીની નદી ચાલે ત્યાં લગી લડે. બોલો, આ કામ તમારાથી બનશે કે નહિ ? ”

તેઓ બોલ્યા “હાં સાહેબ, કેમ નહિ, બને.” સંતાને પૂછ્યું : “કહો, તમે કેમ શરૂઆત કરશો ? ”

ગુલામોએ જવાબ આપ્યો : “એ તો સહેલ છે. પ્રથમ તો આમે તેઓને પાયમાલ કરીશું, અને જ્યારે એકેકના ઘરમાં સુકી રાટલીનો ટુકડો ગરબો પગ નહિ હોય, એટલે તેઓ ભેગા થાય એમ મુક્તિ કરશું. કોઈ પછી કેમ તેઓ અરસપરસ વેર વિના રહી શકવાના ? ”

સંતાન બોલ્યો : “શાઆશ, તમે તમારું કામ બરોબર સમજના જણાયો છો. હવે જાઓ, અને તેઓના કાન બરોબર ભાંભેર્યા વિના હરગીજ પાછા ન કરશો. જો આવ્યા તો જીવતાં તમારી ચામડી ઉખેડીશ.”

પછી ત્રણે ગુલામો નીકળી પડ્યા, અને કાણે કયાં જવું, એ વિચારવા લાગ્યા. કામ કરતાં સ્વદ વધ્યો; દરેકને સહેલામાં સહેલું કામ જોઈતું હતું. છંપટે તેઓએ ચીઠી નાંખી, અને જેને ભાગે જે ભાઈ આવ્યો તેને ભક્ષેરવા તે તે ગુલામ ચાલી નીકળ્યો. વળી તેઓએ એવો પણ ઠરાવ કર્યો કે જેનું કામ વહેલું ફતેહમંદ નીવડે તેણે ખીજાયોની મદદે જવું. અને વખતો વખત અમુક જગ્યાએ મસલત કરવા એકઠા થવાનો પણ ઠરાવ કર્યો.

કેટલોક વખત વીત્યા પછી નીમેલ જગાએ ત્રણે ગુલામો એકઠા થયા. નીમેલી જગ્યા તે સમજાન પાસેનો પીપળો

હતો.

પહેલાં ગુલામે કહ્યું સમશેરબહાદુરની પાસે હું તો ઠીક ફાવ્યો છું. તે એના બાપને ત્યાં આવતી કાલે જશે.”

તેના ગોઠીઆઓએ પૂછ્યું: “એ તુ કેમ કરી શક્યો?”

પહેલા ગુલામે જવાબ દીધો: “મેં સમશેરબહાદુરને એટલો તો ચઢાવ્યો કે તેણે આખી દુનીઆ જીતી લેવાનું ખીકું બાદશાહ આગળ ઝડપ્યું. આ ઉપરથી બાદશાહે સમશેરબહાદુરને ઉત્તરના મુલક જીતવાનું ફરમાવ્યું. સમશેરબહાદુર રહે ચઢ્યો. પહેલીજ રાત્રે તેના દારૂમાનેં ભેજ મેળાવ્યો અને ઉત્તરના રાજાને તો ખુબ લડવૈયા બનાવી આપ્યા. લશ્કર જોતાંજ સમશેરના લડવૈયા ખીખા. સમશેરે તોપ ચલાવવા હુકમ કર્યો, પણ તોપ શાળી આવે? દારૂનાં તો પંદાએ પુણજ ભેજ નાંખેલો. સમશેરના સીપાઈ ઘેટાંની માફ નાહા, અને ઉત્તરના રાજાએ તેઓની પાછળ પડી કતલ ચલાવી, સમશેરની નામોશી થઈ. તેની જગીર બધી છીનવી લીધી છે, અને આવતી કાલે તેને તોપે ચઢાવવાનો હુકમ છે. હવે મારે એકજ દહાડાનું કામ રહ્યું છે. તેને હું કેદખાનામાંથી ભગાડી મૂકીશ, એટલે તે તેના બાપને ત્યાં ફોડી જશે. આવતી કાલે હું છુટો થઈશ. એટલે જેને મદદ જોઈએ તે માંગજો.”

પછી ખીજો ગુલામ બોલ્યો: “ધનવંતરી મારા દાવમાં ઠીક આવી ગયો છે. મારે કોઈની મદદ નહિ ખરે. ધનાભાઈથી અઠવાડીઉં થોભાય તેમ લાગતું નથી. પહેલાં તો મેં એવી સુજ્ઞા કરી કે તે ખાઈ પીને ખૂબ હજપુટ થાય, અને લોભીઓ પણ ખૂબ બને. તેનો લોભ તો એવો વધ્યો કે બધી વસ્તુ પો-

તાની કરી લેવાનું તેને મન થયું. અખુટ માલ પોતાની વખા-  
રમાં ભરવામાં પોતાનો પૈસા તેણે પાણી જેમ રેડ્યો છે. હજુ  
એ તે ભરતો બંધ છે. હું તો તેને ઉછીના પૈસા લેવા પડે છે.  
તેનું કરજ તો તેની ઉપર અર્પના ભારા થઈ પડ્યું છે.  
તેમાંથી છુટવાની તે આશાજ ન રાખે. એક અડવાડીઆમાં  
તેને હુંડીઓ ભરવી પડશે. તેનો માલ બધો હું સડાવી મુકીશ.  
પછી તો તેને તેના બાપને ત્યાં ગયેજ છુટકો છે.”

હવે બન્ને જણે મુર્ખાવાળા ગુલામને પુછ્યું: “કેમ  
ભાઈબંધ, તારું કામ કેમ ચાલે છે?” ત્રીજાએ જવાબ દીધો:  
“મહારા કામનું ન પુછો. હું તો મુવો પડ્યો છું. પહેલાં તો મેં  
મુર્ખાની છાશને એવો કાટ ચઢાવ્યો, કે પીતાંજ પેટમાં સ-  
ખત દુરદ થાય પછી તેની જમીન સુકવીને પથરા જેવી કઠણ  
કરી નાખી, કે જેથી કાદાણીના ઘા કરતાં તેના હાથ પણ ખ-  
ખડી બંધ. આટલું કર્યા પછી મારી ઉમેદ એવી હતી કે મુર્ખો  
ખેડી નહિ શકે પણ તેણે તો ખેડવાનું અને ચાસ પાડવાનું  
છોડ્યુંજ નહિ. પેટમાં પ્રણએ દુરદ થાય, છતાં મુર્ખો હળ  
છોડેજ નહિ. એટલે મેં તેનું હળ ભાંગ્યું. મુર્ખો તો ઘેર દોડી  
ગયો, ખીન્તું હળ લાવ્યો અને વળી ખેડ શરૂ કરી. એટલે હું  
જમીનની નીચે પેઠો, હળના દાંતો ઝાડ્યા. મુર્ખાએ તો દાંત  
કચડીને, વાંકા વળીને એટલું તો ભેર કર્યું કે મારા હાથપણ  
ધપાઈ ગયા. તેણે તો હગલગ આખું ખેતર ખેડી કાઢ્યું છે.  
માત્ર એક નાનકડો ચાસ બાકી છે. હવે તો તમે ખેડ મારી  
મદદે આવો અને આપણે મુર્ખાને પછાડીએ તો ઠીક, નહિ  
તો આપણી બધી મહેનત ફેકટમાં જશ. મુર્ખો જો ખેતરમાં

મચ્યો રહેશે તો તેગોમાં ખરેખરો ભૂખમરો દાખલ નહિજ થાય. તે એકલો પાતાના બન્ને બાઈનું પાષણ કરશે.”

સમશેરબહાદુરવાળો ગુલામ ખીજે દહાડે છુટો થવાની આશા રાખતો હતો. એટલે તેણે તેજ દહાડે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. અને ત્રણે ગુલામ પાછા કામે ચડ્યા.



## પ્રકરણ ૩ નું

મૂરખરાજે એક નાનકડા ટુકડા સીવાય બધી જમીન ખેડી નાંખી હતી, અને હવે તે ટુકડો પૂરો કરવા આગ્યો હતો. તેના પેટમાં દરદ હતું, છતાં ખેડ તો કરતી જ નોંધ્યે એમ તેને લાગ્યું, તેથી હળ જોડ્યું અને કામ શરૂ કર્યું. એક ફેરો તો પૂરો કર્યો અને હળ ખાણું વાળ્યું ત્યારે કેમ બાણે સખત મુળીયામાં ભરાઈ ન ગયું હોય એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ જો તો પેલો ગુલામ હતો, તેણે પાતાના પગ અંદર ભરાવી દીધા હતા, અને હળને ખેંચી રાખવા માંગતો હતો.

મૂરખરાજે વિચાર્યું “આતે કેવું અભયજ નેહું મુળીયું



તો ક્યાંય દેખાતું નથી. પરંતુ પેણુ હોવાં જોઈએ.” એમ કહી મૂરખરાજે હાથ ઉઠાવી નાંખી આમ તેમ ફેરવ્યા. અને જે હાથમાં આવ્યું તે પડીને ખેંચી કહાડ્યું. એ મુળીયાની માફક કાચું લાગતું હતું, પણ તેના હાથમાં તે તરફ હતું. એ તો પેણુ ગનામજ તો. મૂરખરાજ તેને હુળની ઉપર ફેંકવા જતો હતો તે પામાં ગુલામ બોલી ઉઠ્યો. “મને ઇજા ન કરશો. હું તમે જે કહેશો તે તમારે સાંડ કરીશ.”

મૂરખરાજે પ્રાચ્ય. “તુ મારે સાંડ શું કરી શકે છે?”

ગુલામ જવાબ આપ્યો, “જે તમે કહો તે.”

મૂરખરાજે કાચું ખજવાળીને કહ્યું: “મારા પેટમાં ફૂંજો છે તે તુ મટાડી શકે ખરા?”

ગુલામે જવાબ પુ: “એ હું કરી શકું છું.”

મૂરખરાજે જવાબ દીધો: “ત્યારે કર.”

ગુલામે વાંડ: વૈળી પાતાના પંજથી ખોતરીને ત્રણ પાંખડીવાળું એક મુળીયું ખેંચી કાઢ્યું અને તે મૂરખરાજને આપ્યું.

ગુલામે કહ્યું: “આ મુળીયાની એક પાંખડી જે માણસ ગળી જાય તેને ગમે તે દરદ હોય તે મટે છે.”

મૂરખરાજે મુળીયાની એક પાંખડી લીધી. તુરતજ તેનું દરદ શાંત પડ્યું.

ગુલામે કહ્યું: હવે મને જવા દો. હું ધરતી માંહે સરી જઈશ અને કદિ ગાછો આવીશ નહિ.”

મૂરખરાજ બોલ્યો: “ભલે જા, ઇશ્વર સહાય તારી

સાથે રહેજો. ”

મૂરખનાજે જેવું ઇશ્વરનું નામ લીધું કે તુરંતજ જેમ પાણીમાં ફેંકેલો પથરો તળીએ જઈ ગેમં, તેમ ગુલામ ધરતી માંહે પેડો ગમે તેમાં માત્ર આડાજ દેખાના રહ્યો.

મૂરખનાજે મુળીઆની ખીજ બે પાંખડી પાતાની પાઘડીમાં ખોરી દીધી, અને પાછું હળ હાંકવા માંડ્યું. ખેતી પૂરી કરીને ઘેર ગયો. ઘોડાને છાત્રીને પાતે ચૂપરીમાં દાખલ થાય છે તો સમશેરખડાદુર અને તેની વહુને વાળુ કરતાં બેઠ્યાં. સમશેરની બતગીર જમ થઈ હતી. અને તે સુશીળતે કંદખાનામાંથી લાગીને દુધે પાતાના આપની સાથે રહેવા દોડી આવ્યા હતા.

સમશેરે મુખાને દીઠા, ને જણાવ્યું: “હું તારી સાથે રહેવ. આવ્યા છું. ગમે અને મારી વહુને બ્યાસુધી મને ખીજ નોકરી ન મળે ત્યાંસુધી ખવડાવીશ ને?”

મુખો બોલ્યા: “ભલે તમે મારી સાથે રહેજો.”

પણ બ્યારે મુરખો પાટલા પર બેસવા જતો હતો, ત્યારે સમશેરની આંતે તો તેની વાસ ન ગમી; પાતાના પતિ પાસે જઈ બોલી ઉઠી: “હું કંઈ એક ગંદા ખેડુતની સાથે માફ વાળુ કરવાની નથી.” એટલે સમશેર મુખા તરફ બેઠા બોલ્યા, “મારી સ્ત્રી કંઈ છે કે તું તો વાસ મારે છે. મને લાગે છે કે તું બહાર બેસીને જમે તો સાફ.”

મુખાએ જવાબ દીધો: “બહુ સાફ. નહિ તો પણ મારે ઘોડાને બેગાણુ દેવા બહાર જવુંજ પડત.”

ગાંધી મુખે પાતાના કપડા અને થોટા રોટલો લઈને  
ખહાર ગયા.



## પ્રકરણ ૪ થું.

નમશેરવાળા ગુલામે પાતાનું કામ પૂરું કર્યું એટલે  
અંગાઉ કરેલા ડરાવ મુજબ મુખાવાળા ગુલામેને મદદ કરવા  
આવી પહોંચ્યા. તો, ખેતર ઉપર આવીને આમોન ખુબ  
ભેયું, પણ પાતાના લાઈખંધને ન હીડા. માત્ર એક ખાડોજ  
ભેવામાં આવ્યો.

તેણે વિચાર્યું, “આ તો ચોખ્ખું દેખાય છે કે મારા ભાઈ  
ખૂધ ઉપર કંઈક આકૃત આવેલી હોવી ભેઈએ. હું હવે તેની  
જગ્યા લઉં. મુખાએ ખેતર તો પૂરું કર્યું, હવે તો તેને વાડીમાં  
હંકાવેલા ભેઈશે.”

વાડીમાં ગુલામે પાછીથી મુખાની જાહેર બીની કરી  
મૂંડી અને મોટું પ્ર આવેલું તેથી ઉપર કાઢવ પથરાયેલા  
હતા. મુખે સવાર પડતાં હાતરડાની પાર કાઢીને ઘાત્ર કાપવા  
આદ્યો. તેણે કામ શરૂ કર્યું પણ એક બે વાર હાતરડું ચલાવ્યું

તેવામાં તેની ધાર વળી ગઈ, અને દાતરડું જરાએ ચાલે નહિ. મુર્ખો તોએ મંડ્યો રહ્યો. પાત્ર જ્યારે દાતરડું ન ચાલ્યું ત્યારે મનમાં ખોલી ઉઠ્યો “આમ કાંઈ વળનારું નથી. હું ઘેર બેઠું, ધાર કાઢવાનાં હુશીયાર લઈ આવું ચીં. સાથે ટુકડો રોટલો પણ લાવું, એક અડવાડીયું બાય તો પાત્ર શું થયું? ઘાસ તો કાપ્યેજ છુટકો છે.”

શુભામ આ નાંબળી રહ્યો ને મનમાં ગપતી ઉઠ્યો “ મુર્ખો ચીકટ માણસ છે. મારાથી આગ તો તેને નહિ, પહોંચી વળાય હવે ખીજી યુદ્ધિત રજાની પડતો.”

મુર્ખો પાછો ફર્યો. દાતરડાની ધાર કાઢી અને ઘાસ કાપવું શરૂ કર્યું. શુભામે ઘાસના પેટીને દાતરડાની આગળ પકડવા માંડી. આથી મુર્ખાને મોંઝા ને પાત્રજ પડી. પાત્ર જ્યાં બહુ ભેજ હતો, તે નાના ટુકડા જિવાળ ગયો ભાગ તેણે પૂરો કર્યો. હવે શુભામ કાદવમાં પડે અને મનની સાથે નિશ્ચય કર્યો કે પોતાના પંજા કપાય તો બેસે, પણ મુર્ખાને ત્યાં તો ઘાસ કાપવા નજર દેવું.

મુર્ખો ત્યાં પહોંચ્યો. ઘાસ આડું હતું તો પાત્ર દાતરડું ચલાવતાં બહુ મહેનત પડતી હતી. આથી મુર્ખો બહુ ગુસ્સે થયો અને પોતાનું બધું જોર વાપરીને દાતરડું ચલાવવા લાગ્યો. શુભામ પાછો પડ્યો. મુર્ખાના જોરની આગળ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. એટલે તે ઝાડીમાં બરાઈ ગયો. મુર્ખાએ દાતરડું ઉગામ્યું તે ઝાડીમાં બરાયું અને શુભામની ચરધી પુંછડી કપાઈ, મુર્ખાએ કાપવાનું પૂરું કર્યું. માંધીએ ઘાસ એકડું કર્યું અને

મુખે પોતે બાજરી લગુચા ચાલ્યો. પણ અરધ પુછડીએ ગુલામ ત્યાં પહોંચે પહોંચી ગયો હતો. તેણે બાજરીને એવી તાલતમાં કરી હતી કે મુખેનું હાથડું ડાઘામા ડાઘા ન આવે. મુખે ઘેર દોડી જઈને ખીજું હાથીઆર લાવ્યો, અને બાજરી પૂરી કરી નાંખી.

મુખે વિચાર કર્યો. “હવે હું ખીજા ભાગ ઉપર જાઉં.”

અરધ પુછડીઆએ આ ચાંભળ્યું અને મનમાં વિચાર્યું: “વારમાં ને બાજરીના તો મુખેને ન પહોંચાચું; હવે જાઉં છું, આમાં શું શાય છે!”

ખીજા તવારે મુખે બાજરી પહોંચે જઈ પહોંચેલા દોઢાથી અરધ પુછડીઆ પહોંચી તેના પહેલાં મુખે પોતાનું કામ પુરું કર્યું. હવે અરધ પુછડીઆ ગભરાયો અને ખીજાયો. તેણે કહ્યું: “મુખેએ તો મને બધું લાગ્યું અને થકાવ્યું. આંતર બરેબર મુખેજ મુખેને કંઈ શીંગડાં હોય? એવકુદ પુરું મુતો પણ નથી. એને તે કેમ પહોંચી વળાય? હવે તો હું દાણાના ઢગલામાં પેસી જાઉં અને બધા સરવી દઉં.”

આમ વિચારી અરધ પુછડીઆ દાણાના ઢગલામાં પેડો, દાણા ગાંડવા લાગ્યા. તે દાણાને તેણે ગરમ કર્યા તેથી પોતાને પણ ગરમી છુટી તેથી તેમાં ઉઘી ગયો.

મુખે મોંઘીની સાથે ઘોડી જોડીને ચાલ્યો. દાણા ગાડાનાં નાંખવા લાગ્યો. બે અપાટા પૂરા કર્યા અને ત્રીજી વખત ભરવાને જાય છે તો દાંતડા અરધ પુછડીઆની પીઠમાં ગરી ગયો. ઉંચકે છે તો દાંતલા ઉપર તેણે અરધ પુછડીઆને તરફડતો ને

નીકળી પડવાનો પ્રયત્ન કરતો દીઠો.

તેને જોઈને મુર્ખો બોલી ઉઠ્યો “ અર ન-ચા ! પાછો તું આવ્યો કે ! ”

અરબ પુછડીઆએ કહ્યું : “ હું તે નહિ. પેલો તો મારો ભાઈ હતો, હું તો તારા ભાઈ સમજારની પ્રેરે હતો. ”

મુર્ખો કહે : “ ભલે, તુ ગમે તે હોય. તારી પળ એજ વલે થશે. ” એમ કહીને મુર્ખો તેને ગડીની સાથે અફાળવા જતો હતો તેટલામાં તેણે કહ્યું : “ મને તમે જવા દો, હું ફરી નહિ આવું અને તમે જે કહો તે કરો. ”

મુર્ખાએ પુછ્યું : “ તુ શું કરી શકે છે ? ” ગુલામે જવાબ દીધો “ તમે કહો તેમાંથી હું સીપાઈ બનાવી શકું છું. ”

મુર્ખો કહ્યું : “ તે મારે શું કામના ? ” ગુલામે કહ્યું : “ તમે જે ચાહો તે તેની પાસે કરાવી શકે છો. ”

મુર્ખો પૂછ્યું : “ તેઓ ગાઈ શકે પણ ? ”

ગુલામ કહે : “ હા. ”

મુર્ખો કહ્યું : “ ભલે ત્યારે થોડા બનાવ. ” ગુલામે પકી કેટલાંક બાજરાનાં ડુંડાં લીધાં અને પાતાળ ત્રણે બજારીને જણાવ્યું : “ આમ તેને પછાડો અને હુકમ કરો એટલે ડુંડાં-માંથી સીપાઈ પેદા થશે. ”

મુર્ખાએ તેમ કર્યું અને ડુંડાના સીપાઈ બન્યા. તેમાં એક નગરથી અને શેષ પુકનારો પણ હતા. આને જોઈ મુર્ખાએ હસી દીધું અને કહ્યું : “ વાહ ! આતો ઠીક છે. છાડીઓ તમારો જોઈ રાજ થશે. ”

અરધ પુછડીનાએ કહ્યું: “હવે મને જવાની પરવાનગી આપો.”

મુર્ખાએ કહ્યું: “અગ નહિ જવાય. ખાજરીના કુંડાના સ્ત્રીપાઈ બનાવુ ને રાત્રે આઘા પડે. મારે તો કુંડાના બનાવવા છે. સ્ત્રીપાઈમાંથી પાણી કુંડા કેમ બનાવવા એ પણ તારે શીખવાડવું જોઈએ.” મુર્ખા અરધ પુછડીનાએ સ્ત્રીપાઈના કુંડા બનાવવાની રીત પાજરી બધી, અને જવાની રજા માંગી.

મુર્ખાએ રાત્રે જા આપી, અને અગાઉ જેમ કહ્યું: “ઈશ્વર તારી ન પેગાડા રહેજો.” મુર્ખાએ ઈશ્વરનું નામ લીધું તેવોજ અરધ પુછડીના ગુલામ તેના ભાઈબધની માફક જમીનમાં પડે. અગે પાણી આડેજ બેવાનો રહ્યો.

હવે મુર્ખા ઘેર આવે છે તો તેના ભાઈ ધનવંતરી અને તેની વહુને જોયાં. બન્ને બાળુ કરતાં હતાં. ધનવંતરીથી તેનું કચ્છ ચુકવી શરમાવું નોંતા. લેણદારોની પાસેથી ભાગીને આપને ઘેર રહેવા આવેજો હતો. મુર્ખાને જોઈને તેણે કહ્યું: “ભાઈ હું પાણી તારા શર કરી શકું ત્યાં લગી મને અને મારી સ્ત્રીને તારે ત્યાં જોવા દેજો.”

મુર્ખાએ જવાબ દીધો: “ભૂલે સુખેથી રહો.”

પછી મુર્ખા કુંડા ઉતારી જમવા બેઠો, ધનવંતરીની વહુ બોલી ઉઠી: “મુર્ખા તો પસીનાથી લીંબાયેલો છે. તેની પડખે બેસી આપણે કેમ જમીએ?” તેથી ધનવંતરીએ તેને બહાર જઈ ખાવા કહ્યું.

મુર્ખા કહે “તો બહાર ઠીક વાત છે, મારે હજી બહુ કામ પણ છે.” એમ બોલી બેઠો રોટલો લઈ બહાર ગયો.

## પ્રકરણ ૫ મું.

ધનદારીયાઓ ગયાના પગુ છુટા રાખી કબર પ્રમાણે પોતાના ભાનજાંજો મલક કરવા ગાલી પડાવેલા. ખેતર પર આયતાં ગાને શોધ કરતા તેઓ પોતા કાઠને નહિ જોયા. માત્ર એક ખાડાજ પડી. તેથી તેવાટીમા. ગળે, ત્યાં જોયું તે શેજ વાળી જમ્બાનાં પુત્રડી જેવું, અને જ્યાં જાજરીનાં હંડા હતાં ત્યાં ખીજ ખાડા તીડા, તેથી કાનમાં વિચાર્યું : “ મોસા પાછા બંધાને કાંઈ પણ નુકસાની પોંગેલી છ એમાંના મલક નથી. મારે એવે તેઓની જગ્યા પેલી જેવડીએ. જેવડાં ન હો જૂરખ રાજને લામણી ગકુ મુકે નહિ ? ”

હો આ ગુલામ મુખરાજને હોખવા ગયો. મુખરાજને ઘણાં કેશમાં અર કર્યા હતાં, અને એ તે જાડ કાપતા હતાં એ ભાઈઓ તેની તથે રહેતા હતા તેને ઘરમાં પંડાના કાનની હતી; તેથી કાઠો કાપીને ખીજાં ઘર મનાવવાનું તેઓએ મુખાને કહ્યું હતું. ગુલામ જાડો તરફ આવ્યો અને ટાળીઓમાં ભરાઈ એકો, અને મુખાના કામમાં વિના નાંખવું શરૂ કર્યું. મુખાએ એક જાડનું શરૂ તોળી એના રીને કાપ્યું કે તે કરાંએ ગુંથવાયા નિવાય ખાલી જમીન પર પરે, પણ ગુલામની કરામતથી તેરા નહિ પડતાં એ તો ખીજાં આડના હોખનામાં ભરાયું. સુરખે એક વાર કાપીને તે વડે તે શરૂને જમીન ઉપર લાવવા માડ્યું. કેટલીક મુશ્કેલી વેઠ્યા પછી તેની



મહેનત મફત થઈ. હવે તે ખીજા ઝાડ તરફ ગયો, અને પછી ત્રીજા ઉપર. બધામાં પુષ્કળ મહેનત પડી.

મુખાર્ની ઉમેદ તો એવી હતી કે સાંજ પડતાં પચાસેક નાનાં ઝાડ કાપી લઈશ. પણ તેટલા વખતમાં તેણે તો ભાગ્યેજ છ કાપ્યાં. તે ખૂબ થાક્યો હતો અને તેના પસીનાની વરાળ એટલામાં ફેલાઈ રહેલી છતાં તેણે તો કામ છોડ્યું નહિ. તે ખીજું ઝાડ કાપવા ગયો પણ તેની પીઠ એટલી બધી દુઃખવા લાગી કે તે ઉભો રહી ન શક્યો. કુહાડી થડમાં ભરાવી રાખી જરા આરામ લેવા બેઠો. મુખાર્ને થાક્યો બેઠું ગુલામ મનમાં ફૂલાયો અને વિચારવા લાગ્યો: “આખરે મુખો થાક્યો તો ખરો. હવે તેમ્મૂકી દેશે એટલે હું પણ જરા થાક ખાઉં.”

આમ વિચારી તે એક ડાળ ઉપર બેઠો પણ મુખો તો તેટલામાં ઉભો થયો. કુહાડી ખેંચી કાઢી, અને જોરથી ઉગામી ને એવા તો ઝપાટાથી મારી કે થડ તુરતજ તૂટી ગયું અને જમીન પર પડ્યું ગુલામને તો આવી આશા જસ્યે મહોતી. તેના પગ ખેંચી લેવા જેટલો વખત નહોતો રહ્યો તેની એક ડાળીમાં તેનો પંજો ભરાયો. મુખો ડાળીઓ કાપવા જતો હતો તેટલામાં તેણે ગુલામને બોલ્યો અને તે આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો: “ઓ! સિતાન, તું વળી પાછો આવ્યો કે?” ગુલામે જવાબ દીધો “હું તો ખીજો છું. હું તમારા ભાઈ ધનવતરાના સાથે હતો.”

મુખો બોલ્યો: “તું ગમે તે હો, પરંતુ તારાં એજ

હાલ ધયા.” એમ કહી મૂરખે કુહાડી ઉગામી અને મારવા જતો હતો તેટલામાં ગુલામ ઠરઠરવા લાગ્યો: “મને ન મારો, અને તમે કહેશો તે હું કરીશ.”

મુર્ખો બોલ્યો: “તું શુ કરી શકે છે?”

ગુલામ બોલ્યો: “તમે કહો તેટલા પૈસા બનાવી શકું છું.”

મુર્ખો બોલ્યો: “ઠીક છે. જોઈએ, બનાવ.” એટલે ગુલામે પૈસા કેમ બનાવવા તે બતાવ્યું તેણે કહ્યું: “પૈસા ઝાડનાં પાંતરાં લઈને તમારા હાથમાં ગાળો એટલે તમારા હાથમાંથી સોનાનાં પુલ ખરશે.”

મુર્ખે પાંતરાં લીધાં, હાથમાં ચોળ્યા અને સોનાનાં પુલ પડવા લાગ્યાં. મુર્ખો બોલી ઉઠ્યો: “આ તો મજેનું કામ થયું. હવે મારા માણસો પોતાના બચેલા વખતમાં એનાથી રમશે.”

ગુલામ બોલ્યો: “હવે મને રજા આપો.” મુર્ખે રજા આપી અને કહ્યું: “ઈશ્વર તારી નાથે વસજો.” એટલું મુર્ખો બોલ્યો કે તુરત ગુલામ જમીન તળે પેસી ગયો અને માત્ર એક ખાડોજ રહ્યો.



## પ્રકરણ ૬. ઠું.

ભાઈઓએ તો ઘરો બાંધ્યાં, અને નોખા રહેવા લાગ્યા. મુખોએ લગ્નના કામ પૂરું કર્યું. અને તેણે એક તહેવારને દિવસે તેના ભાઈઓને નોતર્યા. પરંતુ તેઓ ન આવ્યા. તેઓ બોલ્યા: “ખેડુત તહેવાર કેવો રાખે તે આપણે ક્યાં નથી જાણતા? ત્યાં જઈને શું કરીએ?”

તેથી મુરખાએ આસપાસના ખેડુતો અને તેની સ્ત્રીઓને બોલાવ્યાં, તેઓને જમાવ્યાં પછી મુરખાએ તેઓને સોનાનાં પુલ આપ્યાં. સોનાનાં પુલ જોઈને એક પર એક અથડાવા લાગ્યાં. અને એક બુઢી તેમાં કચડાઈ પણ મુઈ. તેથી મુખો બોલ્યા: “તમે કેવાં બેવકુફ છો, તમારે વધારે જોઈએ તો હું વધારે આપું” અને એમ કહીને તેણે ખૂબ ફેંક્યાં. પછી છોકરાઓ ગાવા-નાચવા લાગ્યા. મુરખો બોલ્યા “તમને ગાતાં આવડે છે? જુઓ બહાવું” એમ કહી તેણે તો ખડમાંથી સિપાઈઓ બનાવ્યા, અને તેઓ ઢોલ શરણાઈ વગાડવા લાગ્યા. આમ થોડી વાર ગમ્મત કરાવીને પાછા સિપાઈઓને ખેતરમાં લઈ ગયો અને તેનું ખડ બનાવીને ફરીથી ગંજ ખંડકી લીધી. પછી શાકયોપાકયો ઘેર ગયો અને તબેલામાં સૂતો.

## પ્રકરણ ૭ મું.

સમશેરબહાદુરે આ બધી હરીકત વિષે બીજે દહાડે સાંભળ્યું અને મૂરખરાજની પાસે બીજી સવારે ગયો. તેણે પ્રછયું “તને સિપાઈઓ ક્યાંથી મળ્યા અને તું ક્યાં લઈ ગયો એ તું મને કહે.” મૂરખરાજ બોલ્યો: “તની તારે શી પત્ની?” સમશેર બોલ્યો: “તારે શી પરવા? સિપાઈ ઓ આપણી પાસે હોય તો આપણે ગમે તે કરી શકીએ અથવા રાજ્ય સુધ્ધાં મેળવી શકીએ.”

મૂરખરાજને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને બોલ્યો: “જો એ મજ છે તો મને તેં અગાડી કેમ ન કહ્યું? તું કહે એલા સિપાઈ હું બનાવી શકું એમ છે ઠીક થયું કે ખેંડને અને મેં મળીને ડુંડાં ઠીક એકઠાં કર્યાં છે.” પછી મુર્ખો તેના લાઈને કેહાર પાસે લઈ ગયો, અને બોલ્યો: “જો હું સિપાઈ તો બનાવું છું પણ તારે તેઓને તરતજ લઈ જવા પડશે. કારણ કે જો તેઓને અવડાવવું પડે તો તેઓ એક દહાડામાં ગામનો ઘણો ખૂંટી કરીનાં છે.”

સમશેરે સિપાઈઓને લઈ જવાનું વચન આપ્યું. મુર્ખે સિપાઈ બનાવવાનું શરૂ કર્યું. લોંબા ઉપર તેણે ડુંડાંની એક ભારી પછાડી અને એક પથ્થર તૈયાર થઈ. બીજી ભારી પછાડી અને બીજી પથ્થર ઉભી થઈ. આમ કરતાં

આખું ખેતર ભરાઈ રહ્યું. પછી મુખે પ્રછયું: “હવે તો બસ થયું કે નહિ?”

સમશેર ગાંડોતુર થઈ બોલી ઉઠ્યો, “હવે બસ, ભાઈ તારો હું પાડ માનું છું.” મુખે જવાબ વાળ્યો “હીક, તને વધારે જોઈએ તો મારી પાસે આવજો અને હું વધારે બનાવી આપીશ. આ મોસમનો પાક સારો ઉતર્યો છે એટલે ડુંડાં પુષ્કળ છે.”

સમશેર આ પલટણાનો સેનાપતિ બન્યો, અને લડાઈ કરવા આવ્યો. તેટલામાં ધનવંતરી આવ્યો. તેણે પણ ગયા દહાડાની વાત સાંભળી હતી અને હરખાતો હરખાતો તેના ભાઈને પૂછવા લાગ્યો. “તને સાનું ક્યાંથી મળે છે એ મને તું કહે. જો મારી પાસે ભરપુર સાનું હોય તો હું તેમાંથી આખી દુનિયા ખરીદી લઉં.”

મુખે તો વળી, તાજબી થયો અને બોલ્યો: “તેં મને પહેલું કહ્યું હોત તો તને હું સાનાના ઢગલા ને ઢગલા આપત. હવે પણ જોઈએ તેટલું માંગ.”

ધનવંતરી આ સાંભળી ગાંડોતુર બની ગયો અને બોલી ઉઠ્યો: “હાલ તો તું મને ત્રણ ટોપલી ભરીને આપ એટલે બસ છે.” મુખે કહ્યું “હીક છે. તારે ચાલો આપણે ખેતરમાં જઈએ. હું ગાડી પણ જોડું. કેમકે એટલું મોટું તાજથી કાંઈ ઉગ્યું શકાય નહિ.”

પછી લેખો ખેતર તરફ હાંકી ગયા. ટેકરાને કેટલાંક

પાંતરાં ઘસ્યાં અને સાંનાનો મોટો ઢગલો થયો. પછી ધનવંતરી તરફ જોઈ બોલ્યો: “આટલું બસ થશે કે નહિ?”

ધનવંતરી બોલ્યો: “તે તો બહુ કરી. હાલ તુરતને સાફ તો એટલું સોનું બહુ થશે. તારો પાડ હું કદી ભૂલીશ નહિ.” મુખે જવાબ દીધો: “મારી પાસે પાંતરાં પુષ્કળ છે. વધારે ખપ પડે તો આવજો, એટલે ખીન્નું સોનું ઘસી કહાડીશ.” ધનવંતરી ઢગલો લઈ વેપાર કરવા ચાલ્યો.

આમ એક તરફથી સમશેર લડાઈમાં અને ધનવંતરી વેપારમાં એમ બન્ને ભાઈ મચ્યા. સમશેરે એક રાત્રી જીતી લીધું અને ધનવંતરીએ પુષ્કળ હોલત મેળવી. બંને ભાઈ પછી લેખા થયા અને સમશેરે ધનવંતરીને કહ્યું: “મારી પાસે રાત્રી તો છે, પણ સિપાઈઓને નિભાવવા જેટલા પૈસા નથી.” ત્યારે ધનવંતરી બોલ્યો: “મારે પૈસાની જોટ નથી. પણ રખેવાળની જોટ છે.” આ સાંભળી સમશેર બોલી ઉઠ્યો “ચાલો ત્યારે આપણે પાછા મુરખા પાસે જઈએ” હું વધારે સિપાઈ બનાવવાનું કહીશ અને તું તેને સોનું ઘસી કહાડવાનું કહેજો. મારા સિપાઈ તું લઈ જજો એટલે તેઓ તારી હોલતની રખેવાળી કરશે. અને હું સોનું લઈશ એટલે તેમાંથી મારા સિપાઈઓ ખાશે.”

આમ મસલત કરી બંને જણા મુખ્યા પાસે ગયા. સમશેરે વધારે સિપાઈની માંગણી કરી. મુખ્યા માથું ધુણાવી બોલ્યો: “હું હવે ખીન્ન સિપાઈ નહિ બનાવું.”

સમશેર બોલ્યો: “પણ તેંતો મને વચન આપ્યું હતું.”

મુખે જવાબ આપ્યો: “હા એ ખરું, પણ હું હવે વધારે બનાવવાનો નથી.”

સમશેર બોલી ઉઠ્યો: “શું કામ હવે નહિ બનાવે?”

મુખે જવાબ વાળ્યો, “તારા સિપાઈઓએ એક માણસને મારી નાખ્યો તેથી એક દહાડો હું હળ ખેડતો હતો તેટલામાં મેં રસ્તેથી જતી એક ઠાંકડી જોઈ. પૂછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે તારા સિપાઈઓએ એક બાઈના ઘણીને લડાઈમાં મારી નાખ્યો હતો. હું તો ત્યાં લગી એમ સમજતો કે સિપાઈઓનું કામ ગાવા બજાવવાનું હતું. પરંતુ તેઓ તો માણસમારો દેખાય છે. એટલે હવે હું એક પણ સિપાઈ બનાવવાનો નથી.”

ધનવંતરીને પણ મુખાંએ સોનું બનાવી આપવાની યોજખી ના પાડી, અને કારણ બતાવ્યું કે ધનવંતરીના પૈસાથી એક પાડોશીને પોતાની ગાય ખોવી પડી હતી.

ધનવંતરીએ તેનું કારણ પૂછ્યું. મૂરખે કહ્યું: “મારા એક પાડોશીને ઘેર એક ગાય હતી. તેનું દૂધ દહીં તેનાં છોકરાંઓને સુખેથી મળતું હતું એક દહાડો તે છોકરાંઓ મારી પાસે દૂધ માંગવા આવ્યાં. તેઓને પૂછતાં મને માલુમ પડ્યું કે તારો બજાવનારો છોકરાંઓની માને સોનાની ત્રણ લગડીઓ આપીને ગાય લઈ ગયેલો. તેથી છોકરાંઓ દૂધ વિનાના થઈ રહેલાં હતાં. મેં તો એમ ધાર્યું હતું કે સોનાના લખોટા બનાવી તું રમશે. પણ પરિણામ તો વિપરીત આવ્યું.

બિચારાં બાળક છોકરાંઓ ગાય વિનાનાં થઈ દૂધની તંગીમાં આવી પડ્યાં. એટલે હવે મારી પાસેથી સોતું મેળવવાની આશા ફેકટ સમજવી.”

નિરાશ થઈ બંને ભાઈ પાછા ફર્યા અને પોતાની મુશીબતનો વિચાર કરવા લાગ્યા. સમશેરે ધનવંતરીને કહ્યું: “મારા સિંપાઈને નિભાવવા જેટલા પૈસા તું મને આપ હું તને માફ અડધું રાજ્ય આપુ એટલે તારી દોલતનું રક્ષણ થશે.”

ધનવંતરીને આ મૂંઝના ગમી: ભાઈઓએ પોતાની પાસે હતું તેના ભાગ પાડ્યા. હવે બંને રાજ્યવાળા થયા અને બંનેની પાસે પૈસા એકઠા થયા.



## પ્રકરણ ૮ મું.

મૂરખરાજ શાંતિથી પોતાને ઘેર રહેતો હતો. પોતાના ઘરડાં માળાપનું ભરણ પોષણ કરતો અને મૂંઝી બહેનની સાથે ખેતરના કામમાં મગ્યો રહેતો હતો. એક દહાડો તેનો ફૂતરો ખીમાર થયો અને મરવાની અણીખર આવ્યો. મૂંઝાને દયા આવી, અને તેને દોટલીનો ટુકડો આપ્યો. આ દોટલીનો ટુકડો તેણે પોતાની ટોપીમાં



ઘાલ્યો હતો. તેની ટોપીમાં પેલા ગુલામે આપેલાં મુળીયાં પણ મૂર્ખો તો તો, આમાંનું મુળીયું રોટલીના કકડાની સાથે પડી ગયું. કુતરો રોટલીની સાથે તે પણ ગળી ગયો અને તુરતજ નાળે થઈ, રમવા, લસવા અને પૂંછડી હલાવવા મડી રહ્યો, મૂર્ખાનાં માબાપ આ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યાં અને પૂછ્યું: “આ કુતરાને તે કંઈ રીતે સાંભળે ક્યો?”

મુખ જવાબ આપ્યો: “હરકોઈ પણ દરદ મટાડવા ને આ મારી પાસે જ મુળીયાં હતાં તેમાંથી એક આ કુતરો ગળી ગયો તેથી તે સાંભળે થયો છે.”

આ સમયે મુખના ગામના બાદશાહની દિકરી માંદી હતી. બાદશાહે એવો ઢંઢેરો પીટાવ્યો હતો કે જે માણસ તે બાઈને સાજી કરે તેને ધનામ મળશે અને જો તે માણસ કુવારો હશે તો તે છોકરી તેને પરણશે.

આ ઢંઢેરાની વાત મુખના બાપે મુખને કરી અને કહ્યું: “બેટા તું રાજાની ત્યાં જા. તારી પાસે મુળીયું છે તે તેની છોકરીને આપજે, અને આથી તું સુખી થશે.”

• મુખે બોલ્યો: “ઠીક બાપા. હું જઈ છું.”

મુખે જવાને તૈયાર થયો. માબાપે તેને શલુગાર્યો. જેવો તે બહાર નીકળ્યો તેવોજ તે એક લકવે થયેલ હાથ-વાળી સિખારી ચોરતને મળ્યો. મુરખાને જોઈ આ ચોરત બોલી: “તે સાંભળ્યું છે કે તમારી પાસે દરદો મટાડવાની અકાશીર દુનું છે. લાઈ સાહેબ, મારો હાથ મટાડો. હું મારાં કપડાં પણ મારે હાથે પહેરી શકતી નથી.”

મુખે ભાવ્યો: “ હીક છે. ’ એમ કહી તેણે મુળીયું બિખારણુને આપ્યું. તે ગળી ગઈ અને તેનો લકવો ફર થયો. મુખાને આશીર્વાદ આપી તે ચાલતી થઈ. મુરખાના મામાપ રાખને ત્યાં તેની સાથે જતાં હતાં. જ્યારે મુખે આમ તેનું મુળીયું બિખારણુને આપી દીધું અને તેની પાસે કંઈજ ન રહ્યું એમ જોયું ત્યારે તેઓ દિલગીર બને ગયાં હતાં.

તેઓ બે યાં: ભાઈ, તને બિખારણુની ઉપર દયા આવી. રાજાની દિકરી સાફ તું ખીલકુલ દિલગીર થતો નથી? ’ મુરખાને તે તેની પણ દિલગીરી હતી, પણ તેની સામે પાપી ઉગ્રાંત્રી બિખારણુને તે કેમ કાઢી મૂકે? મુખે ગાંધી જોઈ તેમાં ફરે નાંખી ચાલવા લાગ્યો. પાપે પ્રહયુ: “ કેમ મર્યા. કયા બાય છે? ”

મુખે જામ આપ્યો: “ રાજાની દિકરીની દવા કરવા. ’

‘ પણ નારી પાસે તો દવા કંઈ રહી નથી. ’ એમ બાપ બોલી ઉઠ્યો.

મુખે મામેશી જવાબ આપ્યો: “ બાપા, તમે ફિકર ન કરો. બધું માફ થઈ રહેશે. ” પછી તે રાજાને મહેલે ગયો, અને જોયું તે ઉગ્રા પાસે પહોંચ્યો કે તરત રાજાની દિકરી માથે થઈ. રાજા તેથી ખુશી થયો. તેણે આ મુખાને પાતાની પાસે લેવાવ્યો. અને તેને ભારે પાષાક પહેરાવી રાજા બોલ્યો: “ તમે આજથી મારા જમાઈ છો. ”

મુખે કહ્યું : ‘ જેવી આપની મરણ. ’

પછી મૂરખરાજના વિવશ થયા, થોડા વખત પછી રાજા મરણ પામ્યો. રાજાને કુંવર ન હોવાથી મૂરખરાજ ગાદીપતિ થયો. આમ ત્રણે ભાઈ બાદશાહી ભોગવતા થયા.



## પ્રકરણ ૯ મું.

આમ ત્રણે ભાઈઓ રાજકતા થઈ રહ્યા નમશેષમહા દુરંઆબાદ થયો. કુંડલાના સિપાઈ વડે જાંબત સિપાઈને. પણ મેળવી શક્યો. ઘર દીક એક સિપાઈ આપવાની રૂચત ઉપર ફરજ પાડી. આમ તેની પાસે સિપાઈઓની દીક સંખ્યા જામી. અને જો કોઈ તેની આમે થાય તો તે તુરત તેની સાથે લડી પોતાનું ધાર્યું કરતા. આથી તેના મનમાં એવો ભરોસો આવ્યો કે આવી સ્થિતિ હંમેશાં નહીં રહેશે.

ધનંવતરી પણ મુખે દિવસ ગાળતા લાગ્યો. મુખાની પાસેથી મળેલા પૈસામાં પણ વધારો કર્યો. પોતાના સજનું ખંધારણ બાંધ્યું. લોકો ઉપર કર નાંખી બજારના વધાર્યો. માથા દીક વેરો નાંખ્યો. ગાડીઓવાળા પારંથી વધા જોડા વિશેષ વસ્તુઓ વેચનાર પાસેથી કર લીધા. બધા તેની બરજ ભોગવતા થઈ પડ્યા એટલે તેને પણ વિશ્વાસ બેઠો કે તેવી સ્થિતિ સદાયે કાયમ રહેશે.

મૂરખરાજ તો રાજ્યનો માલિક બન્યા છતાં, હું તો તેવો રહ્યાં. પોતાના સસરાની મરણ ક્રિયા કરીને, પોતાના રાજ્યનો ઝબ્બો ઉતારી એક કોરે મૂકી દીધો. અંતે પોતાની પાણકોરાની બંડી અને ચોખાઈ જોડા ફરી પાછા કર્યાં. અને ખેતરમાં કામ કરવાનું ફરી શરૂ કર્યું. તેમાં માળાપ અને તેની જોડેન મોંઘી તેની સાથેજ રહ્યાં.

લોકો કહેવા લાગ્યા કે “આપ તો હવે બાળપણ છો. આપને આમ કરવું ઘટે નહિ.”

મુખે કહ્યું: “ત્યારે શું રાજા ખાય નહિ? ને બે ખાય-તો કામ ન કરે?”

જે ધોરણે મૂરખરાજે વહેવાર રાખ્યો તેના પસાની લેવડદેવડનો અવકાશ રહ્યા નહિ. તેથી સસરાના પાનના ચોવડીઆ અમલદારે આવીને કહેવા લાગ્યા: “અમદાર, નોકરોના પગાર આપવાને સાડા બળનામાં પૈસા થી.”

મૂરખરાજે જવાબ આપ્યો: “ત્યારે તેઓ પગાર નહિ આપતા.”

એક અમલદાર બોલી ઉઠ્યો: “આ પ્રમાણે તો કોઈ નોકરી નહિ કરે.”

મૂરખરાજ બોલ્યો: “લલે, આપણને તેઓની નોકરીનું કામ નથી. તેઓ જમીન ખેડશે તો બસ રહે. અને તેટલુંએ નહિ કરે તો બૂખે મરશે.”

વળી લોકો મૂરખરાજની પાસે ન્યાય કરાવવા આવતા

યારે તેના ન્યાયનું ધોરણ વિચિત્ર લાગતું.

એક વેળા એક શેઠીઓ પોતાના ઘરમાં થએલી ચારીની શવ લાવ્યો.

મૂરખરાજે ઇન્સાફ આપ્યો: “જે માણસ પૈસા ચોરી ગયો તે તેની જરૂર હશે, એટલે ફરીઆદીએ શાંતિ રાખવી ઘટે છે.”

આમ થવાથી લોકોમાં મૂરખરાજ નામ પ્રમાણે ગુણ વાળો ગણાવા લાગ્યો. એક વેળા તેની રાણીએ તેને કહ્યું: “તમને તો બધા તમારા નામ પ્રમાણે ગુણ છે એમ માને છે.”

મૂરખરાજે જવાબ આપ્યો “એ તો ભલી વાત થઈ.”

સાચી કાંઈક વિચારમાં પડી ખરી. પણ પોતે મુખાના જેવી નાતી ને ભલી હતી એટલે મુખાના જવાબથી નારાજ ન થઈ. મનમાં તેણે વિચાર્યું “શું હું મારા ધણીની સામે થાઉં? એ તો બનેજ કેમ? જેમ સાચા ચાલે તેમ હોંરી તો તેની પાછળ ચાલશેજ.” તેથી તે મોંઘીની પાસે ખેતરનું કામ શીખવા લાગી. તે કામમાં પાવરધી થઈ, અને પક્ષાના ધણીને કામમાં મદદ કરવા લાગી.

પરિણામ એ આવ્યું કે હાલ્લા ડમરાઓ મુખાનું રાજ્ય ઐશી આલ્યા ગયા, માત્ર સાદા રહ્યા. કોઈની પાસે ધન હોલત ન મળે. મહેનત મજૂરી કરી પોતાનું પોષણ કરવા લાગ્યા. અને તે ગામમાં વખતો વખત સાધુ પુરૂષો ચઢી આવતા, તેઓની આ બધા માણસો આગતાસ્વાગતા કરતા.



## પ્રકરણ ૧૦ મું.

સેતાન તો તેના ગુલામોની રાહ જોઈ રહ્યો હતો કે તેઓ મૂરખરાજ અને તેના ભાઈઓને પછાડવાના ખબર ક્યારે લાવે? પણ ખબર તો ન આવ્યા. તે પોતે તપાસ કર્યા નીકળી પડ્યો. ખૂબ દુઢતા ત્રણ ગુલામોને જોવાને બદલે તેણે તો ત્રણ પાતાળીયા ખાડા જોયા.

આથી તેણે વિચાર્યું કે “એટલું તો ચોખ્ખું દેખાય છે કે ગુલામો પોતાના પ્રયત્નના સફળ નથી થયા. હવે તો મારે જાતે ગયે છુટકા છે.”

પછી તે પેલા ભાઈઓને શોધવા ગયો. તેણે જોયું કે તે પોતાને અસલ ઠેકાણે નહતા, અને ત્રણે જણ રાજ્ય કરતા હતા. આ તેને બહુ દુઃખ રૂપ થઈ પડ્યું. પહેલો તે સમશેરને ત્યાં ગયો. સેતાને સેનાધિપતિનો વેષ લીધો હતો. સલામ કરીને સેતાન બોલ્યો “મહારાજધિરાજ, મેં સાંભળ્યું છે કે આપ બહાદુર લડવૈયા છો આપની કૃપાથી લડાઈનું કામ હું સારું જાણું છું અને બંદાને નોકરી આપશો તો મારી ફરજ બજાવીશ.”

સમશેર ભોળવાયો, લલચાયો, ને સેતાનને નોકરીમાં રાખ્યો.

નવા સેનાધિપતિએ નવા સુધારા ખૂબ દાખલ કર્યા.

ઘણા માણસો જે તેના મનને વધારે ધંધાવાળા લાગતા હતા, તેઓને સિપાઈગીરી કરવાની ફરજ પાડી. જીવાનીયા માત્રની પાસે સિપાઈગીરીની નોકરી લીધી. અમ એક તરફથી સિપાઈઓ વધ્યા, અને બીજી તરફથી દાડગોળા નું ખર્ચ વધ્યું. નવી તોપો એવી બનાવી કે જેમાંથી પાંચ સે ગોળી એકદમ છુટે.

સમશેરને આ બધું ગમ્યું. હવે આટલા બધા સિપાઈ-ને કંઈક ધંધો તો ચોક્કસ જોઈએ. તેથી તેણે પાસના રા-જાની સામે લડાઈ શરૂ કરી. તેની નવી તોપોથી પારોના રાજાનું અંડધું લશ્કર માર્યું ગયું. તે બીધો, શરણે ગયો, પોતાનું રાજ્ય સમશેરને આપ્યું. સમશેર બહુ ખુશી થયો. તેનાં લોભ વધ્યો, એટલે તેણે વળી બીજા રાજાની ઉપર ચઢાઈ કરવાનો મનસુબો કર્યો.

સમશેરના નવા દાડગોળાની વાત બધે ફેલાઈ હતી આ બીજા રાજાએ સમશેરની નકલ કરી. પોતાનાં લશ્કર, દાડગોળો, વિગેરે વધાર્યાં. સમશેરના સુધાસમાં વળી ઉમેરો પાલુ કર્યો. તેણે જીવાન મરદોને લડવાની ફરજ પાડી એટલુંજ નહિ પણ વગર પરાંગલી એરતો પાસે પણ સિપાઈગીરૂં કરાવ્યું. તેણે વળી હવાઈ વડાણો બનાવી તેમાંથી શત્રુઓની ઉપર દાડગોળો નાંખવાની યુક્તિ શોધી કાઢી હતી.

સમશેર પોતાના મદમાં આવા રાજાની સાથે લડવા ચાલ્યો. પણ તેનું લશ્કર સામેના લશ્કરને દાડગોળો અસર

કરે એટલે સુધી પહોંચ્યું તે પહેલાં તો શત્રુના તાકરની ચોરતો દારૂગોળાનો વરસાદ હવામાંથી વરસાવવા લાગી સમશેર હાર્યો, જીવ લઈને નાકો, અને પોતાનું રાજ્ય ખોયું.

સેતાન પુલાયો. હવે ધનવંતરી પાસે પહોંચ્યો. અહીં વેપારીને વેષે આવ્યો.

ધનવંતરીના રાજ્યમાં પોતે પંઢી જોલી. લોકોને વધારે દામ આપી તેઓનો માલ ખરીદી લેવા લાગ્યો.

સેતાનને ત્યાં વેચનારાઓની ભીડ જોઈ તથા લાગી. લોકો અપાટાભેર ધનવંતરીને ડરે ભરવા લાગ્યા. ધનવંતરી ખુશ થયો ને વિચાર્યું: “મારા રાજ્યમાં આ નવો વેપારી ભલે આવ્યો હવે મને વધારે પૈસા મળશે, ને હું વધારે સુખ માણીશ.”

આમ વિચારી ધનવંતરીએ સુધારા આદર્યા. નવો મહેલ ચણવાનું શરૂ કર્યું. લોકોને તેણે પથરા ને લાકડાં આણવાનો હુકમ કર્યો મજૂરો ભોલાવ્યા. દા'ડીયું સરસ આપવાનું કર્યું. અને પોતાના મનમાં ધારી લીધું કે લોકો હાંશે કામ કરવા આવશે. આમાં તે જોટો હતો એમ તેને તુરત માલુમ પડ્યું. બધું લાકડું, બધા પથરા અને મજૂરો પેલા સેતાન વેપારીને ત્યાં પહોંચ્યાં હતાં. ધનવંતરીએ સેતાનના કરતાં વધારે પૈસા આપવાના કહેણ મોકલ્યાં. એટલે સેતાન તેની ઉપર ચડ્યો. ધનવંતરીની પાસે પુષ્કળ પૈસા હતા. સેતાનની ખાસે તેથી વધારે હતો. એટલે સેતાન ધનવંતરી



કરતાં વધતોજ ગયો. રાજાનો મહેલ મહેલને ઠેકાણે રહ્યો. ધનવંતરીએ બગીચો બનાવવાની શરૂઆત કરી. પણ મનુરો તો સેતાનને ત્યાં તળાવ ખોદતા હતા. જે કંઈ વસ્તુ બેઠાંએ તે બધીનો જમાવ સેતાનને ત્યાં થયેલો માણસ પડ્યો.

ધનવંતરી વિચારમાં પડ્યો. કામદારો બધા સેતાનને ત્યાં જતા અને ધનવંતરીને માંગ્યા કર મળે. આથી તેની પાસે પૈસા એટલો થયો કે તેને ક્યાં સાચવવો એ વિચારવાની વાત થઈ પડી. જીવવું પણ ભારે થઈ પડ્યું. પાતુ શિયાય દરેક વસ્તુની ન્તાણ પડવા લાગી. રસોઈઆ, ગાંજીયાળા વગેરે પૈસા વેપારીને ત્યાં જવા લાગ્યા. બજારમાંથી • ખાવાનું પણ ન મળે. બધું વેપારીએ ખરીદી લીધું.

ધનવંતરી ખિન્નયો. વેપારીને દેશપાર કર્યો. એટલે તેણે ધનવંતરીની સરહદની બહાર છાવણી નાંખી. તેની સ્થિતિ આગળના જેવીજ રહી. ધનવંતરીની પાસે જવાને બહલો લોકો તે સંતાનના પૈસાથી અંબાઈ તેની પાસે જતા રહ્યા.

રાજાનું શરીર દુર્બળ થતું ગયું. ખાવાના સાંસા પડ્યા. તે ગભરાયો, શું કરવું તે સુઝે નહિ. તેવામાં ખસિયાણો થયેલો સનશેર આવી પહોંચ્યો. ને બોલ્યો “ ભાઈ મને તું મદદ કર, મારું તો બધું હું હારી છુટ્યો છું, અને જીવ લઈને નાહો છું.”

ધનવંતરી પોતે દુઃખ દરિયામાં ડૂબેલો ! એ શું મદદ

કરે? “ મને તો ખાવાનાએ સાંસા છે. ૨ દિવસનો ભૂખ્યો છું. મારા પૈસા ગળે પથરા જેવા થઈ પડ્યા છે. માંગ્યા મૂલ દેતાં પણ કોઈ માંડે કામ કરતા આવતું નથી. તું તારું દુઃખ રડીશ, કે હું માંડે તારી પાસે રહું ? ” એમ બોલી ઊઠેા નિસાસો નાંખી ધનવંતરી મૂંગો રહ્યા.



## પ્રકરણ ૧૧ મું.

આમ બે ભાઈને પાચમાલ કરી સેતાન મૂરખરાજની પુઠે પડ્યો. પોને સેનાપતિ બન્યો. મૂરખરાજની પાંચે આવી કહ્યું, “ મહારાજ આપની પાસે લશ્કર હોવું જોઈએ. આપ બાદશાહ ગણાઓ, અને લશ્કર ન હોય એ શોભિતી વાત નથી. આપ મને હુકમ કરો કે તુરત હું માણસો એકઠાં કરીને તેઓને શીખવી સિપાઈ બનાવીશ.”

મૂરખરાજે સાંભળ્યું, અને બોલ્યો: “ ભલે, એક લશ્કર બનાવો; તેઓને ગાતાં શીખવવું. કારણ કે મને ગાવું પસંદ છે.”

સેતાન ગામમાં ફરી વળ્યો. બધાને સિપાઈગીરી લેવાનું સમજાવ્યું, અને લાલચો આપી. માણસો હસી પડ્યા, લાલચોની કાંઈ અસર ન થઈ. અને બધાએ તા પાડી.

સેતાન મુર્ખા પાસે ગયો અને બોલ્યો: “ આપની ફે-”

યત પોતાની મેળે લશ્કરી કામ શીખે એવું લાગતું નથી. તેઓને તો ફરજ પાડવી પડશે.”

મુર્ખો બોલ્યો: “લલે એમ અજમાવી જો.”

એટલે સેતાને ડાંડી પીટાવી કે જે કોઈ માણસ, વગર કારણે લશ્કરી ખાતામાં દાખલ નહિ થાય તેને ફાંસી દેવામાં આવશે.

લોકો આ સાંભળીને સેતાનની પાસે આવ્યા, અને બોલ્યા: “તમે એમ ડાંડી પીટાવી છે કે, જો અમે લશ્કરી ખાતામાં દાખલ નહિ થઈએ તો અમને ફાંસી મળશે. પણ અમે દાખલ થઈએ તો અમારે શું કરવું પડશે, અને અમારું શું થશે? તો તમે જાણવું નથી. કોઈ તો એમ કહે છે કે સિપાઈઓને વગર કામતું મરવું પણ પડે છે.”

સેતાને જવાબ દીધો: “એમ પણ કોઈ વેળા બને.”

આવું સાંભળી લોકો હઠ પકડી અને લશ્કરમાં દાખલ થવાની ના પાડી. એ બોલી ઉઠ્યા: “ગમે તે પ્રકારે અમારે મરવું તો છેવટ ત્યારે લલે હમે ઘેર બેઠા ફાંસીએ જ ચઢીએ.”

સેતાન ખિન્ન બોલ્યો: “તમે બધા બેવકુફ છો. લડાઈમાં તો મરીએ પણ ને મારીએ પણ. જો તમે દાખલ નહિ થાઓ તો તો તમારું મોત ખચીત જ છે.”

આથી લોકો જરા મુંઝાયા, અને મૂરખરાજની પાસે ગયા, અને કહેવા લાગ્યા: “આપનો સેનાપતિ કહે છે કે

અમે લશ્કરી ખાતામાં દાખલ નહિ થઈએ તો અત્ય અમને બધાને ફાંસી દેશો. શું આ વાત ખરી છે ?”

મુર્ખો હસીને બોલ્યો: “હું એકલો તમને બધાને કદ રીતે ફાંસીએ ચડાવું ? હું તો મુર્ખો કહેવાઉં. એટલે તમને આ બધું સમજાવી શકતો નથી. પણ સેનાપતિનું બોલતું હું પોતે નથી સમજતો.”

બધા બોલી ઉઠ્યા: “ત્યારે અમે કદા દાખલ થઈશું નહિ.”

મુર્ખો બોલ્યો: “એ બહુ ઠીક વાત છે. ન શરૂ” એટલે લોકોએ સેનાપતિને ચાંચળી ના પાડી.

સેતાને જોયું કે તેના દાવમાં તે ન ફાળે. તેથી તે મૂરખરાજને છોડી પાસેના રાજા આગળ ગયો અને નીચ પ્રમાણે બોલ્યો: “મહારાજાધિરાજ! મૂરખરાજનો દેશ મેં જોયો છે. તેના માણસો નમાલા છે. તેમની પાસે પૈસા નથી, પણ દાણા ઘેર વિગેરે ખૂબ છે, આપને લડાઈ કરે તો એ બધું લૂંટી લેવાય.”

રાજા પુલાયો અને લલચાયો. તેણે લડાઈની તૈયારી કરી દાડગોળો એકઠો કર્યો. અને મૂરખરાજની સરહદ ઉપર પડાવ નાંખ્યો.

લોકોને ખંખર પડતાં તેઓ મુર્ખો પાસે ગયા અને બોલ્યા: “કેમ રાજા આજણી ઉપર ચઢાઈ કરવા આવે છે.”

મુર્ખો બોલ્યો: “લલે આવે. તેને આવવા દા.”

સખએ સરહદ ઓળંગી ને મૂરખરાજનું લશ્કર તપાસવા પાગીઆ મોકલ્યા. લશ્કર તો ના મળે એટલે પાગીઆ શું શોધે? સખએ પોતાનું લશ્કર લૂંટ કરવા મોકલ્યું. મરદો અને ઔરતો તાબુખી પામી સિપાઇઓને જોવા લાગ્યાં. સિપાઇઓએ અતાજ અને દોર ઉપર હાથ નાંખ્યો. લોકો સામે ન થયા. સિપાઇઓ જ્યાં જાય ત્યાં આમજ બન્યું. લોકો સિપાઇઓને કહેવા લાગ્યા, તમારે અમારા દાણા અને દોરનો ખપ હોય તો ભલે લઈ જાઓ. પણ તમારા ગામમાં તેની તંગી હોય તો તમે અમારા ગામમાં ચાલીને વસો, એમ કરશો તો તમને દાણો ચોરી જવાની અને દોર હાંકી જવાની તકલીફ ઓછી થશે.

આવાં વચન સાંભળી પ્રથમ તો સિપાઇઓ હસ્યા, પછી વિચારમાં પડ્યા. કોઈ સામે ન થાય એટલે લૂંટમાં તો સ્વાદ રહ્યો નહિ.

તેઓ થાક્યા, સખની પાસે નિરાશ થઈ પાછા ગયા ને બોલ્યા, “આપે અમને લડવા મોકલ્યા પણ અમે કેની સાથે લડીએ? અહિં તો અમારી તરવાર હવામાં ઉગામવા જેવું છે. કોઈ અમારી સામેજ થતું નથી. ઉલટા તેઓ પોતાની પાસે હોય તે અમને સોંપી દે છે. અહિં અમે શું કરીએ?”

સખ ગુસ્સે થયો. સિપાઇઓને દાણાં, ઘર વિગેરે બાળી નાંખવાનો, અને દોરને કાપી નાંખવાનો હુકમ કર્યો અને બોલ્યો: “જો મારા હુકમ પ્રમાણે નહિ આલો તો હું

તમને બધાને કતલ કરીશ.”

આ સાંભળી સિપાઇઓ ખીધા; અને હુકમ પ્રમાણે કરવા આદ્યા. તેઓ ઘરખાર બાળવા લાગ્યા છતાં તેઓ સામે ન થતાં નાના મોટા ઘઘા રોવા લાગ્યા, અને બોલ્યા “તમે આમ શું કામ કરો છો? અમારો માલ તમને જોઈએ તો લઈ જાઓ પણ નકામું નુકસાન ન કરો તો તમારો પાડ.”

સિપાઇઓ ખીજળી ગયા. તેઓએ લૂંટફાટ કરવાની જોખમી ના પાડી. અને સબને છોડી ચાલતા થયા.



## પ્રકરણ ૧૨ મું.

આમ સેતાન નાસીપાસ થયો. તેનું સેનાપતિપાત્રું મૂરખરાજની રૈયત આગળ કામ ન આવ્યું, એટલે હવે ભાઈબંધ નાણાવટી બન્યો. તેણે મુખાંના સજમાં નાણાવટીની દુકાન કઢાડી. નાણાંથી મૂરખરાજને અને તેની રૈયતને હંફાવવાની તેણે આશા બાંધી.

સેતાન મૂરખરાજ કને જઈ બોલ્યો, “આપનું લહું કરવા મારી ઉમેદ છે, હું આપની રૈયતને ડહાપણ શીખવવા

માંગું છું. એક કોઠી હું આપના રાજ્યમાં રહી સ્થાપવા ઇચ્છું છું.”

મૂરખરાજે જવાબ આપ્યો, ‘મારા રાજમાં સુખેથી રહો, ને જે કંઈ ઠીક હોય તે કરો.’

ખીજે દહાડે સેતાને ચૌટામાં જઈ માણસોને એકઠાં કર્યા. તેની પાસે મહોરોની થેલી હતી. તે બોલ્યો, “તમે લોકો ઠારની માફક રહેતા જણાઓ છો. માણસને છાજે તેમ રહેતાં તમને બતાવું. એ પ્રમાણે ધર બાંધવામાં મને મદદ કરો. મારી દેખરેખ નીચે તમારે કામ કરવું ને હું તમને મહેનતાણું બદલ સોનાની મહોરો આપીશ.”

‘આટલું કહી તેણે મહોરો બતાવી.

મહોરો જોઈ લોકો અચ્ચ બો પામ્યા. તેઓમાં નાણાનું ચલણ નહતું. તેઓ એક ખીજની સાથે માલનું સાટું કરતા. ખેડુતો દાણાઓથી કાપડીયા પાસેથી કાપડ લે, મનુર જોઈએ તો દાણા દઈ મનુરી લે. “આ કેવાં ચકચકિત ચકતાં છે.” એમ કહી તેઓ હસવા લાગ્યા.

લોકોની આંખને ચકતાં ચમ્પાં તેથી તેઓ તો વગર વિચાર્યે પોતાનો માલ સેતાનને આપી મહોરો એકઠી કરવા લાગ્યા.

સેતાન રજી થયો. તેણે વિચાર્યું “હવે મને લાગ કાઢ્યો છે. લોકોનો ખર્ચો માલ લઈ લઈશ ને તેઓને પાચ-માલ કરી શકીશ.”

પણ સેતાનની ગણતરી ખોટી પડી, લોકો કંઈ નહીં સમજીને મહોરો નહોતા લેતા. તેઓને મન તો સિદ્ધા તે રમકડાં હતાં. તે બધી મહોરો પોતાના છોકરાં છંયાંને આપી દેતા હતા. જ્યારે સિદ્ધાની છત થઈ એટલે લોકો તે લેતા બંધ પડી ગયા.

દરમિયાન સેતાનનો મહેલ પ્રેરો ચળુઓ ન હતો. તેના કેઠારમાં તેને જોઈતો હતો એટલો દાણો પણ એકંઠા નહોતો થયો. એટલે તેણે મજૂર વિગેરેને બમણા મિશ્કા આપવાનું કહ્યું.

મજૂરો કે ખેડુત શાનાં આવે? તેઓને સેતાનની મજૂરી પેટને ખાતર કરાની હાજત ન હતી. કોઈ વેળા છોકરાંઓ સેતાનની પાને પહોંચી જાય ને થોડાં બોર આપી સિદ્ધા રમવાને સાડ લઈ આવે. બોરથી કંઈ સેતાનનું પેટ ન ભરાય. એટલે સેતાનને તો છતે નાણે ખાવાના સાંસા પડવા લાગ્યા.

તે ઠેકાણે ઠેકાણે ભમવા લાગ્યો, ને તેણે મહોરો આપી ખાવાનું માંગ્યું. સહુએ કહ્યું કે તેઓની પાસે રમકડાં પુષ્કળ હતાં, એટલે ન જોઈએ.

એક ખેડુતને ત્યાં જતાં તેને નીચેનો જવાબ મળ્યો, “ભાઈ મારે લારી મહોરો તો ન જોઈએ. પણ જો તું ભુખ્યો હોય તો ઈશ્વરપ્રીત્વર્થે તને ખાવાનું આપીએ.”

ઈશ્વરનું નામ સાંભળતાંજ સેતાન નાઠો. ઈશ્વરનું નામ જ્યાં લેવાય ત્યાં સેતાન ઉભો પણ શાનો રહે? તો પછી ઈશ્વર



ને નામે કંઈ તે ખાવાનું લે?

સેતાન હવે મુંઝાયા. પૈસા સિવાય બીજું તો તેની કને હોય શું? કામનું તો નામ નહિ. જો મજૂરી કરીને પેટ ભરે એવી સ્થિતિ હોય તો પછી સેતાન કેમ ગણાય? હવે તે ગુસ્સે થયો ને બોલી ઉઠ્યો: “તમે લોકો જનવરથી પણ ખરાબ છો. અકલના તો ખારદાન લાગે છે. પૈસાથી આખું જગત લેવાય પણ તમને તો ખરે તેટલા પૈસા આપું છતાં અસર નથી.”

લોકો બોલ્યા: “અમે તારા પૈસાને શું કરીએ? અમારે કર વેરા નથી ભરવા પડતા.”

• આમ સેતાન અનાજ વગર ભૂખે દિવસ ગુજરવા લાગ્યો.



## પ્રકરણ ૧૩ મું.

સેતાન ભૂખે મરવા લાગ્યો એ વાત જોડેએ મુખર્જીને કહી; મુખર્જી બોલ્યો: “આપણે તેને ભૂખે ન મરવા દેવો. બધાએ એક એક દિવસ ખાવાનું આપવું.”

સેતાન નિરૂપાય થયો. તેને બીજા કશું કરવી પડી. એક દહાડો તે મુખર્જીને ઘેર બારા પ્રભાણે ખાવા આવ્યો.

(મૂરખરાજને ત્યાં રાજા રૈયત વચ્ચે આવી બાબતમાં ભેદ ન હતો.) મુંગી ખાવાનું તૈયાર કરતી હતી. મુંગી અનુભવી હતી. ઘણીવાર આગસુ લોકો કંઈ કામ કર્યા વિના વહેલા ખાઈ જતા. આથી મુંગી અકળાએલી. માણસના હાથ ઉપરથી ને જાણતી કે માણસો મહેનતુ છે કે આગસુ. જેના હાથ ઉપર કોદાળીનાં આંટણ ન પડ્યાં હોય તેને આગસુ માની, આંટણવાળા માણસો જમી રહે તે પછી આગસુ માણસોને તે ખાવાનું દેતી.

હવે મુંગીએ સેતાનના હાથ જોયા. તે તો લીસા ને આંટણ વિનાના હતા. એટલે મુંગીએ તેને ઈશારો કરી સમજાવ્યું કે તેને મજબૂર ખાઈ લેશે પછી ખાવાનું મળશે.

મુંગીની માએ સેતાનને સમજ પાડી. સેતાન શરમાયો, ને નારાજ થઈને બોલ્યો: “તમારો કાયદો તો આંધળો લાગે છે. બધા માણસોએ અંગમહેનત કરવી જોઈએ એવું તો મેં તમારા રાજમાં જોયું. શું તમે એમ માનો છો કે અક્કલવાન માણસોએ પણ મજબૂરી કરવી પડે?”

મૂરખરાજ બોલ્યો: “એ તો મને ખગર ન પડે. અહિં તો બધું કામ હાથે ને પગે થાય છે.”

સેતાને કહ્યું: “માણસો અક્કલ વિનાના છે તેથી જ. તો પણ મગજશક્તિથી કેમ કામ કરવું એ હું તમને બધાને શીખવી શકું છું. પછી તમને માલમ પડશે કે હાથ પગ વડે કામ કરવા કરતાં મગજવડે કામ કરવું એ વધારે ફાયદાકારક છે.”

“મૂરખરાજ તાબુખી પામ્યો ને બોલ્યો: “ત્યારે તો હું

મુખો કહેવાઈ હું એમાં કંઈ ખોટું નહિ.”

સેતાને પોતાનું ભાષણ જારી રાખ્યું: “પણ એટલું યાદ રાખવું કે મગજથી કામ કરવું એ સહેલ નથી. મારા હાથ ઉપર આંટણ નથી તેથી તમે લોકો મને આળસુ ગણી ખીજતી પછી ખાવાનું આપો છો. તમે ખાતરીથી માનજો કે હાથથી કામ કરવા કરતાં મગજથી કામ કરવું એ સૌ ગણું મુશ્કેલ છે. કેટલીક વાર મગજ ચીરાઈ જાય છે.”

મૂરખરાજ વિચારમાં પડ્યો ને બોલ્યો: “એમ છે તો એટલી તકલીફ શાને સારૂ વેઠા છે ભાઈ? માથું ચીરાય એ કંઈ ઠીક લાગતું હશે? હાથ પગ વતી સહેલું કામ કરવું એ ઠીક નહિ?”

સેતાન બોલ્યો: “હું એટલી તકલીફ તમો લોકોને સારૂ ઉઠાવું છું. જો હું તેમ ન કરું તો તમે બધા સદાચના મુખો રહો. મુખોને જ્ઞાન આપવું એજ અમારા જેવા માણસોનું કામ છે. તેથી અમે પરમાર્થી કહેવાઈએ છીએ. મને મગજથી કામ કરતાં આવડે છે તે બધું તમને બધાને શીખવવા તૈયાર છું.”

મુખો વધારે વિચારમાં પડ્યો; તે બોલ્યો: “ત્યારે તો, ભાઈ, અમને જરૂર શીખવ. અમારા હાથ પગ થાકશે ત્યારે અમે મગજનો ઉપયોગ કરશું.”

સેતાને શીખવવાનું વચન આપ્યું. મૂરખરાજે લોકોમાં જાણ કરી કે એક ગૃહસ્થ લોકોને મગજવતી કામ કરતાં શીખવશે. જ્યારે તેઓના હાથ પગ ભાગે ત્યારે મગજ વાપરવું. વળી મગજથી કામ વધારે યાય છે એમ પણ એ

ગૃહસ્થ કહે છે.

મૂરખરાજના ગામમાં એક ઉંચો મિનારો હતો. તેને ઉંચી ને સીધી સીડી હતી. તે મિનારા ઉપર સેતાને મુર્ખે મોકલ્યો કે જેથી બધા લોક તેને જોઈ શકે ને સાંભળી શકે.

સેતાને અગાસીએ ચઢ્યો. લોકો તેને જોવા ને સાંભળવા આવ્યા. લોકોના મનમાં તો એમ હતું કે હાથને બદલે મગજ કેમ વાપરવું તે કંઈક કળા કરી સેતાને શીખવશ. તેને બદલે સેતાને તો બાપજી શરૂ કર્યું, ને લોકો અંગ મહેનત કર્યા વગર કેમ નથી શકે એ જોલવા લાગ્યો. લોકો તો આ બધું ન સમજ્યા. થાકી પોત પોતાને કામે ચઢ્યા.

સેતાને તો બરાડા પાડ્યાજ કરે. આવતા જતા લોકો સાંભળે, ઉંચે જુવે ને ન સમજે એટલે ચાલતા થાતા અગાસી ઉપર ખાસનું હતું નહિ. સહુના મનમાં હતું કે મગજથી કામ કરી સેતાને પોતાના ખાવાનો બદોબસ કરતો હશે, એટલે કેમકે ખાવાનું પહોંચાડવાનું ન લૂબડું.

મૂરખરાજે પૂછાવ્યું: “કેમ પેલા ગૃહસ્થે મગજવતી કામ કરતાં શીખવ્યું કે?”

લોકો જોલ્યા “ના જી, એ તો જોલ જોલ કર્યા કરે છે.”

જોલતો જોલતો સેતાને ચાક્યો. ભૂખથી નબળો પડ્યો. તે લથડ્યો, અગાસીની દિવાલ સામે તેનું માથું પછડાયું આથી લોકોને લાગ્યું કે ગૃહસ્થે મગજથી કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. મૂરખરાજને બપોર મળી કે ગૃહસ્થ હવે મગજવતી કામ કરવાનું બતાવવા લાગ્યો છે.

આ સાંભળી મૂરખ મિનારા પાસે આવ્યો. મૂરખ પહોંચ્યો ત્યારે તો સેતાન તદ્દન લેવાઈ રહ્યો હતો તેથી તેનું માથું પછડાયાજ કરતું હતું. તે ઉતરવા ગયો પણ પગમાં જોર નહિ તેથી તે પગથીએ માથું પછાડતો નીચે પડ્યો.

મુર્ખો બોલ્યો: “ગૃહસ્થ કહેતો હતો એ વાત તો ખરી. તે કહેતો હતો કે કેટલીકવાર મગજવતી કામ કરતાં તે ચીરાઈ જાય છે. આ તો હાથમાં આંટણ પડે તેના કરતાં પણ ખરાબ કહેવાય. આવી રીતે કામ કરતાં તો મથા ઉપર મોટાં ઢીમડાં ઉઠશે.”

મુર્ખો તેની પાસે જઈ તેણે કેટલું કામ કર્યું તે તપાસવા જતો હતો. પણ સેતાન જેવો નીચે પડ્યો કે તુરત ધરતીમાં સમાઈ ગયો ને તે જગાએ માત્ર ખાડોજ દેખાયો.

• મૂરખરાજ હવે સમજ્યો કે સેતાન પડ્યો તે કંઈ કામ કરતાં નહિ, પણ તમરી ખાવાથી પછડાયો. તે બોલ્યો: “આ તો પેલા ગુલામ આવેલા તેનો ખાપ જણાય છે.”

આમ સેતાનનું મુર્ખાની પાસે બળ ન આવ્યું મૂરખરાજના જ્ઞાન્યમાં તો ઘણા સારા માણસો એકઠા થવા લાગ્યા. તેના બંને ભાઈ તેને શરણે આવ્યા. તેઓ મુર્ખાની સાદી પણ ભવ્ય રહેણીતું રહસ્ય સમજ્યા. તેઓએ પણ તેવી સાદાઈ પકડી. તેસદુ નીતિધર્મ સાચવી, જ્ઞાત્યનું સેવન કરી અંગ મહેનત કરી, મુખેથી કાળ ગુનારવા લાગ્યા.

**સમાપ્ત.**

બાઈબલ રહસ્ય

# બાઈબલ રહસ્ય

અથવા

મ.ગાંધીજીની 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડીયન'ના  
પ્રતિનિધિ સાથેની મુલાકાત.

## ઉપોદ્ધાન

હિન્દમાં અસહકારની જે મહાભારત હિલચાલ ચાલી રહી છે, અને જેને માટે દૂર રહ્યું રહ્યું અનેક સાચા ખોટા ખ્યાલો બાંધવામાં આવે છે, તેનું પ્રત્યક્ષ આંખે નિરીક્ષણ કરીને વિલાયતમાં સાચું ખ્યાલ આપી દેવું એ પ્રજાની આંખો ખોલવાના ઇરાદાથી ત્યાંના નામીયા પત્ર માન્ચેસ્ટર ગાર્ડીયને એક પ્રતિનિધિ પાતાના તરફથી હિન્દ મોકલ્યો હતો. આ પ્રતિનિધિએ ગાંધીજી જ્યારે સોળસમીની જેલમાં હતા, ત્યારે તેમની મુલાકાત લીધી હતી. વિલાયતના માન્ચેસ્ટર ગાર્ડીયન જેવા પત્રનો પ્રતિનિધિ જેવો તેવો નજર હોય. તેણે ગાંધીજીને જે વિદ્વતાભર્યા સવાલો પૂછ્યા

હતા અને એ પ્રસંગે એ બંને વ્યક્તિએ વચ્ચે જે સંવાદ-  
વાર્તાલાપ થયો હતો તે ખાસ વાંચવા તેમજ મનન કરવા  
લાયક છે, એટલુંજ નહિ પણ ગાંધીજીના કેટલાક વિષયો  
પરના વિચારો ઉપર ખૂબ પ્રકાશ પાડે છે. એ વિચારો  
અને એ સંવાદ હરમેશ જાગવી રાખવા લાયક સાહિત્ય  
હોવાથી માંચેસ્ટર ગાંધીયનના પ્રિનિપિયો પોતના પત્રમાં  
લખેલો હોવાલ અત્રે પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

### હિન્દનો ઇશુ

સર્વત્ર મહાત્મા ગાંધીના અનુયાયીઓ તેમને હિન્દના  
ઇશુ ખ્રિસ્ત કહેતા સાંભળવામાં આવે છે. સ્વાભાવિક રીતે  
ખ્રિસ્તીઓને તો આ ઘણુંજ વિચિત્ર લાગે. સાધારણ રીતે  
હિન્દીઓએ તો ઇશુ ખ્રિસ્ત વિષે વાર્તાઓજ સાંભળેલી  
હોય અને તેથી એ પ્રયત્નગર અને ગાંધીજી વચ્ચે  
એમને ઘણી રીતનું સરખાપણું જણાયજ. ગાંધીજીનું સાદું  
સાધુજીવન, અજ્ઞાનવર્ગે તેમના અનુભવેલા અમત્કારોને  
લીધે બાદગર-અફસુત શક્તિવાન મહાત્મા-તરીકે પ્રખ્યાતિ,  
અહિંસાના સિદ્ધાંત પરની નેમની મદદ શ્રદ્ધા; પણ એ  
સર્વ કર્તાંયે વિશેષ તો જે મન્યદારી પરિસ્થિતિ હાલ  
હિન્દમાં પ્રવર્તે છે તેવીજ ઇશુ ખ્રિસ્તના અમથની પરિ-  
સ્થિતિ—એ સર્વમાંથી જે સમાનર જીવનરેખાઓ કદપાય  
એમાં નવાઈ નથી.

છતાંયે વિચારશીલ માણસને તો એક બારે વદ્યવત



નજરે અઢયા શિવાય રહેતો નથી.

સીઝરને કર આપવા વિષેના ઇશૂના પ્રસંગની સ્થિતિ અને ગાંધીજીએ બ્રિટીશ સરકાર સામે પોકારેલ અસહકાર-માંનો કર ન આપવાનો સિધ્ધાંતસિધ્ધ કાર્યક્રમ—એ બે શુ એક બાબતી તદ્દન વિરૂઢ નથી?

‘સીઝરનું સીઝરને આપા, ઇશ્વરનું ઇશ્વરને’; ઇશૂના એ આદેશથી ગાંધીજીના આદેશ જૂદા નથી પડતા?

મ. ગાંધીજીનં છ વરસની સજા થઈ તે પહેલાં થોડાજ દિવસ પર આ વિષય અને બીજી વાતો ચર્ચવાની તક મને મળી હતી તે વખતે નમ્નો અમદાવાદ ખાતે જેલમાં હતા અને પોતાને માટે શો ચૂકાદો અપાય છે તેની રાહ જોઈ રહ્યા હતા.

‘તેમને અને તેમના પત્ર “ચંગ ઇન્ડિયા”ના છાપનાર રા. શંકરલાલ બેન્કરને સગવડો તો હીક આપી હતી. તેમની ચોરડીઓ પણ દ્વચ્છ હતી.

હું ત્યાં પહેાંચ્યો ત્યારે મહાત્માજી ચોટલા પર દરબાર બરીબે બેઠા હતા. તેમના વહન પર પ્રસન્નતા અળકી રહી હતી.

જેલર આવ્યો ગયો ચોટલે અમે વાતો શરૂ કરી.

**ઇશૂનો અસહકાર**

અમે અસહકાર વિષે વાત કરવી શરૂ કરી. મેં સવાલ

કર્યો: “કર લરવાના પ્રસંગે હંશુએ જે કહેલું તે તરફ જોઈને અસહકારની નીતિ તેના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ નથી વાડ?”

ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, “હું કાંઈ ખ્રિસ્તી ધર્મનો અનુયાયી નથી. આથી મારા સિદ્ધાંતોને ખ્રિસ્તી ધર્મ મુજબ સાચા હસવવા માટે હું બંધાયેલો નથી. છતાં મારી માન્યતા છે કે ભગવાન ધર્મનો આ જીવનપ્રસંગ એમ નથીજ સિદ્ધ કરતો કે તેઓનો સિદ્ધાંત અસહકારની વિરુદ્ધ બળ છે. હું તો ધારું છું કે તેમના શબ્દો પરથી તેઓ અસહકારની તરફેણમાં જ હોવાનું જણી શકાય.”

મેં વિરોધ કર્યો:- “મને નથી સમજતું. તેમના શબ્દોનો અર્થ ચોકષો છે મિઝરનું જે હોય તે તેને આપો એનો અર્થ અમલદારોને તેમનો કરવેરા આપવો જોઈએ એ શિવાય બીજો શો હોય?”

ગાંધીજીએ જણાવ્યું:- “ભગવાન હંશુ કોઈ પણ સવાલનો જવાબ આપે સાદો નહોતા આપતા. તેઓ હંમેશાં વિસ્તારથીજ કહેતા. તેજ પ્રમાણે આ બાબતમાં તેમના કહેવાનું સ્ફુરત તો એ છે કે સીઝરનું ‘હાય’ તે તેને આપો, મારે તે સાથે કશોયે સંબંધ નથી.

આ પ્રસંગમાંયે મને તો તેમણે પોતાના જીવનનો અન્યાય સાથે અસહકાર કરવાનો સિદ્ધાંતજ જણાવેલો હોવાય છે.

ન્યારે સંબંધને તેમને કહ્યું:- “મને પ્રજ્ઞામ કર

મારી પૂજા કર." ત્યારે તેમણે તેને તરછોડ્યોજ હતો.

ન્યારે લોકો તેમને બળજબરીથી શબ્દ બનાવવા બેઠી જતા હતા ત્યારે પણ તેમણે તેમના અન્યાય ભરેલા કાર્યમાં સહકાર કરવા ના પાડી હતી.

પાઈલેટના પ્રસંગમાં પણ અમલદારોની વિરુદ્ધ તેમનું વલણ હતું.

હૈરાડને તો તેમણે "ગિયાળ" નામે સંબોધેલો. એ શું એમનો અધિકારીઓ માથેનો સહકાર કે? હૈરાડ સાથે તેમણે સંપૂર્ણ અસહકાર આપ્યો. હું એ આને ખિટીશ સરકાર સાથે સહકાર કરવાની ના પાડું છું."

## સરકાર

"પણ" મેં જણાવ્યું "કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થામાં જે સદંત્ર હોય તેની સાથે સહકાર કરવાનો તો આપણે ધર્મજ છે ને?"

"વ્યક્તિ તરીકે લોર્ડ રીડીંગ અને તેમના મિત્રો સાથે હું અસહકાર કરું; પરંતુ વાઈસરોય-એક દુષ્ટ સરકારના સંસ્થાનના અધિકારી તરીકે હું તેમની સામે અસહકારજ પોકારું" તેમણે જવાબ આપ્યો.

મેં આગળ જણાવ્યું: - "માની લઈએ કે સરકારે ભૂલ કરી, પણ તમે એમ કેવી સીતે કહો કે આપુંજ સ્વતંત્ર

ખસબ છે ? છુટાછવાયા અન્ધાર થતા હશે પણ ૩૦-૩૨ કરોડ હિન્દીવાનો વ્યવસ્થાપન એજ સરકારની છાંયા હેઠળ રહેછને?

તમે સિદ્ધાંત તરીકે સરકાર એ સંસ્થાનીજ સામે છો? મને દુનિયામાં એક પણ સરકાર ખતાવી શકેછો જે તમને સંતોષકારક, ખામી વિનાની અને મંડળે ભાસતી હોય?"

તેમણે તરત જવાબ આપ્યો, "હા. જુઓ, ડેન્માર્ક તરફ. ડેન્માર્કની સરકાર મને તો જરૂર સંતોષ આપે

એ સરકાર જનતાના પ્રતિનિધિત્વવાળી છે જતાયેલી પ્રબલે તે નથી રંબડતી. નથી હુટતી. તેના અધિકાર હેઠળના લોકો સુધરેલા, બુદ્ધિશાળી, સંતુષ્ટ અને સુખી છે. ખીલ્યોને શુભામીમાં રાખવા માટે તે મોટા લશ્કર કે નૌકામૈન્યો નથી નિભાવતી."

### સામ્રાજ્યવાદ

મેં પૂછ્યું, "તમે સામ્રાજ્યો તો ખરાબજ કોય એમ ધારે છો? રામના સામ્રાજ્યનું કેમ? તે તો પ્રગતિનું પોષક હતું. મારી બાળ સુખ્ય ઇચ્છાએ રામના મહારાજ્ય સામે એક શત્રુકેય નથી ઉઠ્યાર્થો!"

તેમણે જવાબ આપ્યો, "ખરી વાત. પરંતુ તેઓ ઈર્ષ સામ્રાજ્યવાદનો નાશ કરવા નહોત: અવતર્યા. મત્યેક સુધારકને પોતાના સુખમાં જે મેદાનમાં મહાન અન્ધાર હોય

તેની સાથે પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય છે. ભગવાન ઇશુ, મહામહા, બુદ્ધ, અને કેટલેક અંશે હમુઘર—એ સર્વેએ પોતપોતાના યુગમાં પ્રવર્તતી અન્યાયપ્રવૃત્તિ સામે બુદ્ધ મર્યાદેલું. આ યુગનો શયતાન સામ્રાજ્યવાદ છે.”

એટલે મેં પૂછ્યું, “ત્યારે તમે સામ્રાજ્યનો નાશ કરવા નીકળ્યા છો?”

તેમણે કહ્યું— “હું એમ નથી કહેતો. લોકતંત્ર સ્થાપન કરી સામ્રાજ્યવાદને ટાળવા માંગું છું. ઇંગ્લેંડથી તદ્દન છુટાં પડવુંજ એમ પણ માગું કહેવું નથી.”

“વારૂ, ત્યારે તમારા લોકતંત્રની વ્યાખ્યા શી છે?”

“પ્રેમની સાંકળ વડે જોડાયેલી સ્વતંત્ર પ્રજાઓનું અંધુત્વ. સામ્રાજ્યના ઘણા ભાગોમાં એવી જાતનું અંધુત્વ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જુઓ. ત્યાં કેવું છે? નિહાળો ઓસ્ટ્રેલિયા! અને ન્યુઝીલેન્ડ, જે અજબ દેશના લોકોએ અજબ છો!

આ અંધુત્વમાં હિન્દીવાનોના લોકતંત્રને ખીન્ન સભ્યોના જેટલી જાંચી પદવી મળવી જોઈએ. હિન્દને ખીન્ન ભાગોના જેટલીજ સમાનતાના હક સાથે સ્વતંત્ર રીતે કાબલ કરાવવા ઇચ્છું છું.”

## મુધારા

“પણ હિન્દી સરકારને! હદ્દેશ એજ છે કેની? હિન્દુસ્તાન જોખમહારી સ્વીકારવા તમાર આય ત્યારે તેને

સામાજ્યમાં સ્વરાજ્ય આપવું એજ મૉન્ટેક્ઝ સુધારાઓનો અર્થ છે ને? તો પછી—”

“પણ મને એ સુધારામાં જરાયે શ્રદ્ધા નથી. એ હાખલ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે પહેલાં તો હું કંઈક સજી થયેલો; કારણ કે મને લાગ્યું કે આખરે અંધકારમાંથી તેજનું એક કિરણ સ્ફૂરે છે. મેં સુધારાને સત્કાર્યા. તેમને સ્વીકારવાજ એ માટે મેં મારા દેશભાઈઓ સાથે વિવાદ પણ કર્યો. મેં કહ્યું કે

### સરકારના પટ્ટાતાપ

ની આ નિશાની છે. લડાઈ જાગી તે વેળાએ જે વચનો સરકારે આપેલા તે પ્રમાણે હવે તે આપણને આપે છે એમ માની લડાઈમાં જવા માટે મેં લોકોને ઉપદેશ કર્યો. મેં ધાર્યું કે હજી તો શરૂઆતજ છે, ભવિષ્યમાં શું થાય છે તે તો જોઈએ.

### પણ

એ પછી જે પ્રસંગો બન્યા તેણે મને ફેરવી નાંખ્યો. પંજાબના અત્યાચાર, ખિલાફતનો પ્રશ્ન —એ કેમ વિસરાય? પછી આવી સરકારની દમનનીતિ. અને હવે સુધારા — એને કોણ માને?

એથીજ હું સરકારને શયતાની કહું છું અને કોઈ પણ રીતે તેની સાથે સહકાર કરવાની ના પાડું છું.”

## બાઈ

હવે નીકળી બાઈ અને બહિષ્કાર વિષે વાત. એ વિષય નીકળતાંજ મહાત્માજીના વઢન પર મંદ હાસ્ય ફરકી રહ્યું. તેમણે કહ્યું:— “મને સર્વ વિષયો કરતાં બાઈ અત્યંત પ્રિય છે.” પોતે ઓઢેલી શાલને બતાવી તેમણે કહ્યું “આ વસ્ત્ર બહુ પવિત્ર છે.”

આગળ ચલાવતાં તેઓ ઘેઘાટ્યા, “તમે દુકાળ વિષે વિચાર કરો હબરો કુટુંબો તદ્દન નિરાધાર થઈ પડે છે. તેઓ કંઈ કરતા નથી -- કરી શકતા નથી. ભૂખે ટળવળતાં તેઓ મરણને શરણે જાય છે, જો તેમની કુંપડીઓમાં રેંટીયાનો પ્રવેશ થાય તો તેઓ મરણથી બચે, રેંટીયા તેમને દુકાળમાંથી બચવા જેટલું જરૂર આપે.

જાપાનના બારિકથીયે બારિક મુંવાળા રેશમ કરતાં આ ખરબચડું કાપડ મને અતિશય બહાલું લાગે છે. એનીજ દ્વારા મારા હબરો લગોટભર નવસ્ત્રાં અને ભૂખે મરતાં દેશભાઈઓ સાથે હું સંબંધમાં આવ્યો છું.

તમારા કપડા તરફ નજર કરો: તે ખરીદી તમે એક બે આના ગરીબ મીલમબુરના હાથમાં મૂકો છો અને છ સાત આના જાય છે માટર દોડાવતાં મૂડીદારોની પાસે. મારા કપડાં માટે જો દ્રવ્ય હું ખરચું છું તે સીધું ગરીબ માણસના હાથમાં જાય છે. પીંબરો, કાંતનાર અને વણકર તેમાંથી પોષણ પામે છે. પૈસાદારોને કશું મળતું

નથી. એ મને સ્વર્ગ તુરંત આનંદ આપે છે. આટલુંજ માત્ર,  
—હિન્દને બેરેબેર, કુંપડીએ કુંપડીએ, રેડિયા દાખલ  
કરવાનું કામ મારાથી થાય તો મારાં આટલા જીવનમાં  
મેં ઘણું કર્યું એમ હું સંતોષ માનીશ. ઇશ્વરેચ્છા તો  
ખીજાં કામો આવતે અવગારે કરીશ.’

### પુનર્જન્મ

“હૈ?” તેમના હૃદય શબ્દો ન સમજવાથી મેં પૂછ્યું,  
“એ શું કહ્યું? શું આપણે આ દુનિયામાં ખીજો જન્મ  
લઈએ છીએ?”

“જરૂર.” મહાત્માજીએ જવાબ આપ્યો, “સ્વર્ગમાં  
સ્થાન પામવા જેટલા પવિત્ર ન હોઈએ તો દુનિયામાં ફરી  
આવવુંજ પડે. આપણે પહેલાં એ વિષેજ વાત કરતા હતા.  
સીઝરનું સીઝરને આપો -- આત્મા ઇશ્વર પાસે જાય, તે  
પહેલાં તેણે દુનિયાની સાથેનો હિસાબ ચૂકવવો જોઈએ.  
આત્માએ કાયા અને ગાયાથી તદ્દન મુક્ત થવું જોઈએ.”

### જનવરોનો આત્મા

“જનવરોનો આત્મા હોય છે એમ તમે માનેછો?”

“અલખત્ત, એથીજ તો અમે હિન્દુઓ ખાણીઓનો  
ઘાત નથી કરતા. તેમને છુટા કરવા હઈએ છીએ.”

“ત્યારે તમે સાપ, બીંછી વગેરેને માનવામાં આવ



સમજો છો?”

“જરૂર. અમે આશ્રમમાં તેમને નથીજ મારતા. મનુષ્ય જાતિ પર પ્રેમ રાખવો એ આત્માની ઉચ્ચ કક્ષા છે. પરંતુ દરેક વસ્તુ પર પ્રેમ રાખવાથી આત્મા ઘણી વધારે ઉચ્ચ કોટીનો બને છે.

હજી એ કોટિએ હું નથી પહોંચ્યો. એવા હિંમત પ્રાણી મારી પાસે આવતાં મને ઊઠીક લાગે છે; પણ જો આપણે તેમને હિરાનું ન કરીએ તો તેઓ આપણને જરૂર છેડે નહિ.

મારા એક ઈંગ્લેજ મિત્ર પર એક મોટો શિકારી ફૂતરો દોડી આવ્યો. હું ખીધો; પરંતુ તે ઈંગ્લેજ તો આગળ ગયો અને જરાયે ડર વિના એ ફૂતરાને ભેટ્યો. ફૂતરાનો કોઈ નરમ પડી ગયો.”

(મને ગાંધીજીના એક અનુયાયીએ કહેલું કે એક વખત સાંજે આશ્રમમાં ગાંધીજી આગળ એક સાપ આવેલો. ખીજેઓ તેને પકડત. પણ તેમણે ઇશ્વારે ના કહી. સાપ જરાયે ઈજા કર્યા વિના ગાંધીજીના ઘુંટણ ઉપર થઈને બાગમાં જતો રહ્યો.)

“પરંતુ જીવનવરોના આત્મા કરતાં મનુષ્યનો આત્મા તમે વધારે ઉચ્ચ નથી માનતા?” એ પ્રશ્ન કર્યો—  
“તમે જ એક મહાન પ્રવૃત્તિના નાયક છો. તમારી સામે એક સાપ આવે અને તેને ઈજા કર્યા સિવાય તમે બચી ન

શકો તેમ હોય તો તેને મારીને તમારી જીંદગી બચાવી લેવાની ફરજ નથી?”

“ના. ભલે નાગ મને મારી નાંખે શરીરના પતનથી કંઈ જીવન પૂરું નથી થતું. કોણે જાણ્યું કે આ પ્રમાણે નાગથી બચાવાયેલા હું બીજી પળે વિજળી પડવાથી મરણ ન પામું?”

“પણ ત્યારે નાગનો આત્મા મનુષ્યના આત્માથી જુદો તો ખરાજ ને?”

મહાત્માજીએ કહ્યું. “ખરું છે. જાનવરોનો આત્મા અર્ધચેતન છે. મનુષ્ય ઈશ્વરને ઓળખે છે. તેઓ નથી ઓળખતા.”

“માણસનો આત્મા પ્રાણીશરીર ધારણ કરે ખરો?”

“હા. હું માનું છું કે ભયંકર પ્રાણીઓમાં આડે રસ્તે દોરવાયેલા મનુષ્યોનો જ આત્મા છે.”

“આ અસંખ્ય, અગણિત મચ્છરો, જન્તુઓ, જનાવરોને આત્મા છે ત્યારે?”

મહાત્માજીએ કહ્યું. “ઈશ્વરના કાર્યની હદ બાંધનાર આપણે તે કોણ માત્ર?”

હવે મેં રજા લીધી અને ખૂટ પહેરવા માંડ્યા. તેમ કરતાં ખૂટમાંથી એક કરોળીઓ નીકળ્યો. મને તો તેને

હ્યડી નાંખવાની વૃત્તિ થઈ, પણ મેં સંયમ કર્યો. હ્યડીને મેં કહ્યું, “બુચો તમારા ઉપદેશની માસ પર અસર થઈ કે નહિ તેની ઈશ્વર કસોટી કરે છે. આ કરોળીયાને એણેજ અહિં મોકલ્યો હશે?”

મહાત્માજી હસ્યા અને કહ્યું—“કરોળીયા તો બડા બડા કામ કરી શકે છે. તમે મહુમ્મદ અને કરોળીયાની વાત નથી જાણતા?”

મને લાગ્યું કે મહાત્માજી રોબર્ટ ખુસ વિષે બોલતા હશે. પરંતુ તેમણે મને મહુમ્મદ અને કરોળીયાનો પ્રસંગ સમજાવ્યો. વાત કરતા હતા તેવામાં મિ. બેન્કર રેડીયો લાવ્યા એટલે ગાંધીજીએ કાંતવા માંડ્યું.

• મને ધ્યુ કે સૂતરની આ જાળવડે તેઓ હિન્દનાં ગરીબડાં સંતાનને દેડાવશે ? કે—

પોતાના અસખ્ય લોખા અનુયાયીઓને પોતાના મગજમાંથી નીકળતી આ ભ્રમણાબગમાં સપડાવશે?



એક સત્યવીરની કથા.

## પ્રેતાવના.

અતિ મહાપુરુષ, નીતિવાન, વીર સોઠરેટીસ ધૃત્વીસન પૂર્વે ૪૭૧ ની સાલમાં થઈ ગયો. તે ગ્રીસ દેશમાં જન્મ્યો હતો અને તેની છાંદશી નીતિનાં ને પરોપકારનાં કામો કરવામાં ગૃહ હતી. તેની નીતિતથા ગુણોને કેટલાક અદેખા માણસો નહિ દેખી શક્યા; તેથી તેની ઉપર ખોટાં તહોમતો મૂકવા લાગ્યા. સોઠરેટીસ ખુદાથી બહુ ડરીને ચાલનારો હતો, તેથી માણસોની ટીકની થોડી દરકાર કરતો. તેને મ્હોતનો ભય નહોતો. પોતે સુધારક હતો, અને ગ્રીસની રાજધાની-એથેન્સના લોકોમાં જે સડો દાખલ થયો હતો તે કહાડવાને તે મથતો-તેમ કરતાં ઘણા લોકોના જીવનમાં તે આવતો. જુવાનીઆઓનાં મન ઉપર તેણે બહુ સારી અસર કરી હતી, અને તેઓનાં ટોળાં તેની પાછળ ફરતાં. ગ્રીષી કેટલાક લૂંટારાઓને લૂંટવાનું મળતું તે બંધ થયું. માણસોને ખગાડીને જોયો પોતાની કમાણી કરતા તેઓની કમાણીમાં ફરકતું પહોંચવા લાગી.

એથેન્સમાં એવો નિયમ હતો કે જોયો ત્યાંના બંધારણ સુજળના ધર્મે પ્રમાણે ન ચાલે, અને ખીજને તેમ નહિ ચાલવાને શીખવે તેને ગુન્હેમાર ગણવો. તેવા માણસોનો ગુન્હો સાબીત થાય તો તેને મ્હોતની સજા થાય.

સોઠરેટીસ પોતે રાજ્યધર્મે પ્રમાણે ચાલતો. પણ તેમાં જે પાખંડ દાખલ થયું હતું તે નાબૂદ કરવાનું ખીજોને બેધડક શીખવતો અને પોતે પાખંડથી દૂર રહેતો.

એથેન્સના કાયદા પ્રમાણે આવી જાતના ગુન્હાની તપાસ પંચની આમળ ચાલતી. સોઠરેટીસની ઉપર રાજ્યધર્મને તોડવાનું

અને બીજાઓને તે તોડવા શીખવવાનું તોડોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું, ને તેની તપાસ મહાજન મંડળ પાસે ચાલેલી. મહાજનના ઘણા માણસોને સોઠરેટીસના શિક્ષણથી નુકશાન થયું હતું તેથી તેઓને સોઠરેટીસ ઉપર વેરભાવ હતો. તેઓએ ખોટી રીતે સોઠરેટીસને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો, અને તેને ઝેર પીને મરવાની સજા કરી. કોઈને કેહાંતદંડની શિક્ષા થતી ત્યારે તેના અંત કાવવાના ઘણા રસ્તા લેવાતા. તેમાંથી સોઠરેટીસને ઝેર પીને મરવાની સજા થયેલી.

આ વીર પુરુષ પોતે ઝેર પીને મરણ પામ્યો અને જ દિવસે તે ઝેર પીવાનો હતો તેજ દહાડે તેણે શરીરના નાશવંતપણા ઉપર અને જીવના અમરપણા ઉપર પોતાના એક મિત્ર-સાગરીદ આજળ વ્યાખ્યાન કરેલું. એમ કહેવાય છે કે ઝેર લેવાની છેલ્લી વાડી સુધી સોઠરેટીસ જરાએ ડરેલો નહિ અને તેણે હસમગ્ગે ચહેરે તે પીધેલું. પોતાને જ વ્યાખ્યાન કરવાનું હતું તેનું ઉદ્દેશ્ય વાક્ય બોલીને, જમ આપણે સરખતનો પ્યાલો રંગથી પીએ તેમ તેણે ઝેરનો પ્યાલો રંગથી પીધો.

આજે દુનિયા સોઠરેટીસને સંભારે છે. તેના શિક્ષણથી લાખો માણસને ફાયદો થયો છે. તેની ઉપર તોડોમત મૂકનારને અને તેને અજાણ આપનારને દુનિયા વખોડે છે. સોઠરેટીસ તો અમર થઈ ગયો છે અને તેના જવાના નામથી ગ્રીસ આજુ પંકાયેલું છે.

સોઠરેટીસે પોતાનો ખચાવ કરતાં જ લાવણ કહ્યું તેની સાથે તેના સાગરી મખ્યાતદ પ્લેટોએ લખી છે. તેના તરજુમે ઘણી જાણાઓમાં થયો છે. તેના ખચાવ બહુ સરસ અને નીતિના સહી ભરેલો છે. તેથી અમે તે બહોં આપવા માંગીએ છીએ.

અમે શબ્દે શબ્દ તરજુમો નહિ આપતાં તેના મુખ્ય સાર આપીશું.

આપણે દક્ષિણ આફ્રીકામાં બદકે આખા હિંદમાં હજી  
ઘણાં કામો કરવાનાં છે. ત્યારેજ હિંદની હાડમારી દૂર થાય  
તેમ છે. આપણને સોંકરેટીસની માફક જીવતાં અને મરતાં  
આવડવું જોઈએ. સોંકરેટીસ તો વળી મોટો સત્યાગ્રહી હતો. તે  
પોતાનીજ પ્રજાની સામે સત્યાગ્રહી થયો. તેથી ગ્રીક પ્રજા મોટી  
પ્રધ. આપણે કાયર થઈને, અથવા આપણને માન નહિ મળે કે  
આપણો જીવ જશે, એવી ધાસ્તીથી આપણામાં રહેલી ખામીઓ  
નહિ તપાસીએ, બાજુના છતાં તે તરફ પ્રજાનું ધ્યાન નહિ  
જેંતીએ ત્યાં લગી, બહારના સેંકડો ઇલાજો લેવા છતાં-કોંગ્રેસો  
ભરાવા છતાં-એક્સટ્રીમીસ્ટ બનવા છતાં-હિંદનું ભૂલું કરવાના  
નથી-તેનું ભલું તેમ થવાનું નથી. ખરા દરદને પીછાની તેને  
હિંદનું કરી, તેને લાગુ પડે તેવા ઇલાજો લઈ, જ્યારે હિંદનું  
બહારનું અને અંતરનું શરીર દર્દરહિત થઈ ચોખ્ખું થશે ત્યારે  
અંગ્રેજી કે બીજા જીલમરૂપી જંતુઓ તેને કશી ઈજા પહોંચાડી  
શકશે નહિ. પણ જો શરીર પોતેજ સડેલું હશે તો એક  
જાતના ચેપી જંતુ નાબુદ કરીશું તો તેની જગ્યાએ બીજા જાતના  
ચેપી જંતુ ચડી બેસશે, અને હિંદ-શરીરને પાલખાલ કરશે.

આ વિચારો ધ્યાનમાં લઈ, સોંકરેટીસ જેવા મહાત્માના  
વાક્યોને અમૃત સમાન બાણી તેના ઘુંટડા અમારા વાંચનાર પીએ  
અને તેથી અંતર રોગને નસાડી બીજાને જેવા રોગ નસાડવામાં  
મદદ કરે જેવા હેતુથી અમે સોંકરેટીસના ભાષણનો સાર આપીએ  
છીએ.

મો. ક. માંધી.

# એક સત્યવીરની કથા.

સોકરેટીસનો ખ્યાલ.

હે એથેન્સના લોકો, મારી ઉપર તહોમત મુકનારાના બોલથી તમે કેટલે દરજ્જે દોરનાયા છો તેની મને ખબર નથી. તેમનાં વચન એવાં મર્મવાળાં અને સાચાં કેખાતાં હતાં કે હું પોતે માફે જાન બૂલી ગયેલો. છતાં હું કહું છું કે તેઓ જે બોલ્યા છે તે જુઠાણું છે. તેઓના ખધા જુઠાણામાંનું એક તો મને ખડું અબગથળી ભરેલું લાગ્યું. તેઓએ તમને કહ્યું છે કે તમારે મારા છટાદાર ભાષણથી ભોળવાઈ ન જવું. છટા તો તેઓ વાપરે છે. મને છટા આવડતી નથી. પણ જો સત્યને તેઓ છટા કહી તે તો મારામાં છે એમ હું કબૂલ કરું છું. પણ જો મને સત્યવાદી તરીકે તેઓ કબૂલ રાખે તો તેઓ જોને છટાદાર માને છે તેવી જાતનો છટાદાર હું નથી. કેમકે તેઓ ભપકાથી બોલ્યા છે, છતાં તેઓના બોલમાં કંઈ સાચું નથી. હું તો તમારી આગળ જે સાચું છે તેજ, અને તે બધું રજુ કરવાનો છું. હું કંઈ તમારી આગળ ઘડેલું ભાષણ લાગ્યો નથી. હું ઘરડો છું. મારે તમારી આગળ છટા કે ભપકો વાપરવાનાં હોય નહિ, એટલે હું જેમ તમારી આગળ હમેશાં બોલું છું તેવીજ સાદાશી બોલું તો તમે તાજુબ ન થાઓ. મને હવે ૭૦ કરતાં વધારે વરસ થયા છે. તેમાં આજે પહેલાંજ મને અદાલતનો અનુભવ



ચાય છે. તેથી અદાલતના ભપકાની અને અદાલતની ભાષાની મને ખબર નથી. એટલે મારા શબ્દોનો તમે ખ્યાલ ન કરજો. જહજ તરીકે તમારું કામ, હું ન્યાયી વાત કરું છું કે નહિ તે જોવાનું છે. મારું કામ તમારી આગળ સાચુંજ રજુ કરવાનું છે.

મારી ઉપર ઘણાં માણસોએ તહોમત મૂક્યાં છે. તેમાનું એક એ છે કે હું ખાલી જાતની શોધ કરું છું ને જો ખોટું છે તે ખરું કરીને ખતાવું છું ને લોકોને ભ્રમાવું છું. આ તહોમત મૂકનારાઓ જોરાવર છે. તેઓ જણાવે છે કે હું આપણા ખાપ-દાદાનો ધર્મ જાળવતો નથી. આવી વાતો તેઓએ તમારા કાને તમારા અચપણથી નાંખીને તમને ભ્રમિયાં છે. વળી મારી ગેર હાજરીમાં તમને વાતો કરી છે. તેથી હું તમારી આગળ મારો ખચાવ નથી કરી શક્યો. તેઓએ અદેખાધથી કે લુચ્યાધથી તમારી આગળ વાતો કરીને તમારા દિલ ઉશ્કેર્યાં છે. તે સાક્ષ્યાઓ એમ ધ્રુવું છું. પણ હું જાણું છું કે તે કામ કઠણ છે. છતાં મારે જ કહેવું પડે તે કહીશ. પરિણામ ખુદાને જ યમે તે બક્ષે આવે.

“તેઓ શું કહે છે તેનો સાર હું ઉપર કહી ગયો. વળી તે મારા નાટક કરે છે. તેમાં ખતાવે છે કે હું હવામાં ફરવાના અખતસઓ કરું છું. આની મને તો ખબર પણ નથી. હવામાં ન ફરી શકાય એમ હું કહેતો નથી. તેવું જણનાર કોઈ કોઈ તો તે બક્ષે તેવા અખતરા કરે. પણ મને તો તેનું જ્ઞાન નથી, છતાં એલીટસ મારી ઉપર તેવા આરોપ મૂકે છે.

મહાજનમાંથી તમે ઘણાઓ મારા સહવાસમાં હમેશાં આવ્યા છો. તમે એક બીજને પૂછી બેબે કે એવી વાત સુઝાએ મહેં કોઇ દહાડે કોઇને કરી છે ? અને બે તમે બધા કહી શકો કે મહેં કોઇને એવી વાત નથી કરી તો તમે સમજી શકશો કે જવું આ તહોમત ખોટું છે તેવાં બીજાં પણ હોવાં બેબે.

વળી મારા વિરોધીઓ કહે છે કે હું લોકોને શીખવું છું ને તેના ખડલામાં પૈસા લઉં છું. આ તહોમત પણ જુઠું છે. કદિ તે વાત ખરી હોય તો તેમાં હું કાંઇ ખરાબ સમજતો નથી. આપણામાં ઘણા શિક્ષકો છે, તે પોતાનું મહેનતાણું લે છે. અને તેઓ ખરાબર શીખવે ને તેઓને પૈસા મળે તેમાં કંઇ ગેરઆખર હું માનીશ નહિ. આપણી પાસે જનવર હશે તો તેને શીખવવાને આપણે માણસ રાખીશું ને તેને પૈસા આપીશું. ત્યારે શું આપણાં છોકરાંઓને આપણે સારાં થતાં, શેઢેરી તરીકેની ફરજ બજાવતાં નહીં શીખવીએ ? અને તેઓને સારે રસ્તે લઇ જનાર શિક્ષક મળે તો તેને આપણે પૈસા અને માન બંને નહિ આપીએ ? પણ મને તો આવી રીતે શીખવવાનું બન્યુંજ નથી.

ત્યારે તમે કહેશો કે “બે તારામાં કાંઇ ખરાબી નથી તો આટલાં તહોમતો કેમ મૂકવામાં આવે છે ? બે તે માણસોને ખાસ જમાવ્યા ન હોય તો બીજની ઉપર નહિ ને તારી ઉપરજ કેમ તહોમતો આવે છે ?” આવો સવાલ તમે પૂછો તે ગેરબ્યાજબી નહિ જણાય. મારી ઉપર તહોમતો કેમ મૂકાયાં છે તેનું કારણ બતાવવાની હું મહેનત કરીશ. તમને કદાચ માફ જોઇવું

મરકરીરૂપે લાગશે. છતાં ખાત્રી રાખજો કે હું જે સાચું છે તેજ કહીશ. મારી ઉપર તેઓ તહોમત મૂકે છે તેનું કારણ એ છે કે મારી પાસે અમુક જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાન કેવું છે એમ તમે પૂછશો તો હું કહીશ કે તે જ્ઞાન બલે માત્ર મનસ્વી હોય, પણ તે મારામાં જટલું છે તેટલું ખીજમાં નથી એમ આપણા દેવે પણ કહ્યું છે.

દેવવાણી એમ થઈ છતાં મેં તે તુરત નહિ માન્યું, તેથી આપણામાં જે સર્વથી જ્ઞાની માણસ કહેવાતો હતો તેની પાસે હું ગયો. તેને કેટલાક સવાલો કર્યા. તે ઉપરથી મેં જાણ્યું કે તેને તો જ્ઞાનનો ડોળ જ હતો અને જ્ઞાનનો ડોળ નહોતો. તેટલે દરેકને હું તેના કરતાં વધારે જ્ઞાની હોવા જોઈએ એમ મને જણાયું. કેમકે જે માણસ પોતાનું અજ્ઞાન જાણે છે તે, અજ્ઞાનને નહિ જાણનાર કરતાં જ્ઞાની છે એમ કહી શકાય. પણ જ્યારે પેલા જ્ઞાનીનું અજ્ઞાન મ્હેં ખતાવ્યું ત્યારે હું તેની આંખે ચડ્યો. પછી ખીજા જ્ઞાની આગળ હું ગયો. તેણે પણ જ્ઞાનનો ડોળ કર્યો-પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંક્યું. આ વાત મ્હેં તેને ખતાવી તેથી તે પણ મારો વેરી બન્યો. આમ હું ઘણા જણની આગળ ગયો અને તે બધાએ પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંક્યું. બધાને મેં તેઓનો ડોળ હતો તે ખતાવ્યો ને તેથી તેઓની પાસે હું કહવો થયો. મારા અનુભવમાં મેં એમ જોયું કે જેમ જ્ઞાનનો ડોળ વધારે હતો તેમ કહીકતમાં વધારે અધારે હતો. મેં એમ પણ જોયું કે ખરું જ્ઞાન તો એ છે કે આપણે બહુ અબજ છીએ એનું જ્ઞાન લાવવું.

હું ઘણા કવિઓની આગળ ગયેલો, ઘણા હુન્નરીઓ પાસે ગયેલો. મને માલમ પડ્યું કે ઘણા કવિઓ પોતાનું લખાણ નહિ સમજાવી શક્યા. હુન્નરીઓ ઝેંસક પોતાના હુન્નરમાં ચઢીઆતા હતા, પણ હુન્નરની મજરીમાં તેઓએ એમ માની લીધું કે બીજા બાબતોમાં જે તેઓને બીજાના કરતાં વધારે જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આમ તેઓ બધા ગોધા ખાતા હતા. મને તો આપણી અજ્ઞાન દશાનું જ્ઞાન તે બધાના કરતાં વધારે હતું એમ મેં જોયું.

હવે તમે સમજી શકો છો કે એટલા બધા તહોમત મારી સામે કેમ મૂકાયાં છે. આપણે કેવા અજ્ઞાન છીએ, અને માણસ જાતનું જ્ઞાન કેટલું બધું ટુંકું છે તેનો આભેદ્ય ચિતાર આપવામાં સેકાઇને મેં રાજ્યની બીજા સેવા નથી કરી. મારું પોતાનું બધું છોડ્યું છે ને હું પોતે અત્યંત ગરીબ રહ્યો છું. પણ મને લાગ્યું કે જો હું માણસને તેના અબજપણાનું જ્ઞાન કરાવું તો તેમાં હું ખુદાની સેવા કરું છું. અને તે સેવા મેં પસંદ કરી છે તેથી મારી ઉપર લોકોની ઇતરાજ વધી છે.

વળી કેટલાક બુવાનીઓ જોયાને બહુ કામ નથી તેઓ મારી પાછળ ફરે છે ને હું સવાલો કરું છું તેમ તેઓ પણ અર્થજ્ઞાનીઓને સવાલ કરે છે. આમ થવાથી જોને સવાલ કરવામાં આવે છે ને જોવાનું પાછળ ખુલ્લું થાય છે તેવા માણસ મારી ઉપર ગુસ્સે થાય છે. મારી ઉપર જોના બીજું કંઈ તહોમત નથી મૂકી શકતા, તેથી તેઓ કહે છે કે “આ માણસ જોઈએ

તે કરતાં હંડો હતરે છે, આપણા દેવને માનતો નથી, તે ખરાબને સાફ કંઠી બતાવે છે. ” આવા માણસો પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાની ખાતર બધાના કૈન મારી વિરુદ્ધ ખોટી રીતે લાગે છે. તેવાઓમાં મેલીટસ અને બીજા માણસો છે. મેલીટસ એમ કહે છે કે હું એથેન્સના જુવાનીઓને બચાડું છું. હવે મેલીટસનેજ હું સવાલ પૂછું.

સોક્રેટીસ પૂછે છે:—મેલીટસ, તમને નથી લાગતું કે જુવાનીઓને બને તેટલી રીતે સદ્ગુણી કરવા ?

મેલીટસ કહે છે—મને તેમ લાગે છે.

સો:—ત્યારે જુવાનીઓને સદ્ગુણી કેણુ બનાવે છે ?

મે:—ધારાઓ.

સો:—મારા સવાલનો જવાબ નથી મળ્યો. મેં પૂછ્યું કે ‘કેણુ’ તેઓને સારા કરે છે ?

મે:—એ તો ન્યાયાધીશો કરે છે.

સો:—શું તમે એમ કહો છો કે જેઓ ઇન્સાફની ગાદીએ બેઠા છે તેઓ સદ્ગુણ શીખવી શકે છે.

મે:—બિશ્વક.

સો:—બધા કે તેઓમાંના કેટલાક જ ?

મે:—બધાઓ.

સો:—તમે ઠીક કહ્યું. હવે હું પૂછું છું કે જેઓ અહીં સાંભળવાને આવ્યા છે તેઓ તેમ શિક્ષણ આપી શકે નહિ ?

મે:—તેઓ પણ આપી શકે.

સો:—ત્યારે તમે એમ કહો છો કે એથન્સના બધા લોકો સદ્ગુણ શીખવી શકે છે ! ને માન હું જીવાનીઆને બગાડું છું !

મે:—હું એમજ કહું છું.

સો:—તમે તો મારી ઉપર બારે તહોમત લાખ્યા. તમે જ કહો છો તે વાત થોડાંઆને પણ લાગુ પડતી હશે. ઘણા માણસો તેઓને સુધારી શકે ને થોડાજ બગાડે ; એમ તમે કહેશો ? કે ખરું બેતાં થોડાના તાલીમબાજ તો ઘણાજ થોડા હોય ને બાકીના તો એવી બાબતમાં અજાણ્યા હોય ? એવાજ કાયદો વળી બીજા માણીઆને સાફ છે એમ પણ તમે કયુલ નહિ કરો ? મને તો લાગે છે કે તમારે તે વાત કયુલ ફરવીજ પડશે. કેમકે તે તદ્દન દેખીતી છે. અને માણસને સાફ જૂદો ધારે છે એમ કહેવામાં તમે મારી ઉપર વગર સમજે આરોપ મૂકો છો એવું હું તો બેઉ છું. વળી શું તમે એમ કયુલ નહિ કરો કે જોઓ નહારા માણસની પાસે ઘણો વખત રહે તેઓની તેમને અસર થાય છે ?

મે:—એ તો હું કયુલ કરીશ.

સો:—ત્યારે તમે એમ કહેશો કે કોઈ કોઈ માણસ થોતાની મેળે થોતાનું ખુર કરવા ઇચ્છે છે.

મે:—એમ તો મારાથી નહિ કહેવાય.

સો:—ત્યારે હવે કહો કે હું જીવાનીઆઓને બધી બેધને બગાડું છું કે અજાણ્ય ?

મે:—હું કહું છું કે તમે તેઓને બધી બેધને બગાડો છો.

સોઃ—એમ તમારાથી કેમ કહી શકાય ? તમે જુવાન છો. હું બુઢો છું. તમે માનો છો કે હું એટલું ન સમજી શકું કે બે હું બીજાંને બગાડું. " તો હું પણ વધારે બગાડું ? આવું તમે તો હપર કબુલ કરી ગયા છો. કેમકે આપણે બેયું કે નઠારાની સોજત કરનાર નઠારા બને. આમ હું નુકસાન પામવા મરજી છે એમ કોઈ માનશે નહિ. અને બે આ મારી દલીલ ખરી હોય તો પછી કેમીતી રીતે બગાડવાનો આરોપ હડી જાય છે. હવે એમ કહો કે હું અબાણે બગાડું છું. એમ હોય તો તમારી પ્રજા મને શીખવવાની હતી. તમે તો મને સુધારવાને પ્રયત્ન પણ નથી કર્યો. મારી પાસે પણ તમે નથી આવ્યા. મેં તો તમે સજા કરવાને ખાતર એકદમ ખડો કર્યો છે. આ રીતે મેલીટસે કહ્યું તે બતાવે છે કે તેણે કોઈ દિવસ હડી બાબતે પર વિચાર કર્યો નથી. હવે હું કેવી રીતે જુવાનીઆંને બગાડું છું તેની તપાસ કરીએ. મેલીટસ ! તમે એમ કહો છો કે આપણું શહેર જ દેવતાઓને માને છે તેને નહિ માનવાનું તેઓને શીખવીને હું બગાડું છું ?

મેઃ—હું બેશક એમજ કહું છું.

સોઃ—ત્યારે તમે શું કહો છો ? શહેર માને છે તે દેવતાને નહિ માનવાનું હું શીખવું છું કે બીજા દેવતાને માનવાનું શીખવું છું ?

મેઃ—હું તો એમ કહું છું ; કે તમે દેવતા માત્રને માનતા નથી.

સોઃ—સાબાસ ! મેલીટસ ! તમે તો એમ કહો છો કે આપું

શહેર સૂર્ય ચંદ્રને માને છે પણ હું નથી માનતો.

મે:—હું તો એમજ કહું છું કે તમે માનો છો કે સૂર્ય એ પથરો છે ને ચંદ્ર એ મટોડો છે.

સો:—તમારી વાત કોણ માનશે ? જો આરોપ મારી પર નાખો છે તે કોઈ કબૂલ નહિ કરી શકે. કેમકે હું જો એવું શીખવવા જઈ તો સૌ કહી શકે કે તે કંઈ નવું શિક્ષણ નથી. તે તો ખીજાઓ કહેતા આવ્યા છે. વળી મેં પોતે તેઓનું કહેવું માન્યું નથી. પણ જો તમે મારા ઉપર સૂર્ય ચંદ્ર વિષે આમ તહોમત મૂકો છો તો તમે એમ કહેશો કે હું 'ખુદા છે' એમ પણ માનતો નથી.

મે:—હું ચોક્કસ રીતે કહું છું કે તમે ખુદાના અસ્તિત્વને ઈન્કાર કરો છો.

સો:—ત્યારે તો તમે જ અને નહિ એવી વાત જણી છુટ્ટને કરો છો. ખુદા નથી એમ મારાથી કેમ કહેવાય ? કોઈ એમ કહી શકે કે માણસોને લગતી વસ્તુઓ છે પણ માણસોની પોતાની હયાતી નથી ? અથવા ઘોડાઓને લગતી વસ્તુઓ છે ને ઘોડાઓ નથી ? ફીરસ્તાને લગતી વસ્તુ છે ને ફીરસ્તા નથી ?

મે:—જને લગતી વસ્તુ હોય તેની હયાતી હોય.

સો:—તમે કબૂલ કરો છો કે હું દેવતાઓને લગતી વાત કંઈ છું એટલે દેવતાઓ છે એમ હું કબૂલ કરું છું, એમ તમારે મણવું જોઈએ.

એટલે મારે હવે મેલીટસના તહોમત ખાખત વધારે કહે-



વાનું રહેતું નથી. હું વળી માનું છું કે આમ પ્રજાના ઘણાઓ મારી સામે છે. મેલીટસ વિગેરે જે કહે છે તે ઉપરથી તમે મને ગુન્હેગાર નહિ ઠરાવો. પણ આમની અંદેખાઈ અને તેઓએ મૂંઢેલા દોષથી હું ગુન્હેગાર ઠરીશ. પણ તેવી રીતે ઘણા લોકો માણસોની ઉપર વીતેલી છે અને હજી બીજાઓ ઉપર વીતશે.

પણ કોઈ કહેશે કે:—“સોક્રેટીસ, જે અધ્યાસને લીધે તમારે મ્હોત ભોગવવું પડે તેવું છે તેવા અધ્યાસમાં ગુંથાવાથી તમને શરમ નથી”? આવા માણસોને હું સારી પેઠે કહી શકું છું કે:—“તમે ખરાબર નથી કહેતા. એક નજીવો માણસ હોય તેણે પણ મ્હોતનું ભોખમ તો માથે ફેરવવું જોઈએ. કોઈ પણ કામ કરતાં તેણે એકજ વિચાર કરવો જોઈએ. અને તે એ કે તે બાબત ધ્યાનથી છે કે ગેરધ્યાનથી? તે કામ સારા માણસને છાજે એવું છે કે નહિ? જે તમે કહો છો તે પ્રમાણે જેમાં મૂંઢવનું ભોખમ રહેલું છે એ કામ ખરાબ હોય તો દ્રોણના મહાન યોદ્ધાઓ પ્રજા બતાવતાં, રણમાં મુલા તે બધા ઘણા ખરાબ માણસો ગણાવા જોઈએ. પેટ્રોકલસને તેની માથે કહ્યું કે જે હેકટરને તું મારીશ તો તારે પણ તુરત મરવું પડશે. ત્યારે પેટ્રોકલસે જવાબ આપ્યો કે:—“ફાટ હેકટરને મારીને મરવું એ બનાવ બીકણ થઈને જીવવા કરતાં હજાર દરજ્જે સારું કહેવાય” પેટ્રોકલસ મ્હોતથી ડર્યો નહિ. પ્રમીસુ એવું છે કે જ્યારે કોઈ પણ માણસે ખરું સમજીને અમુક ‘પ્રમતીઈ’ લીધું હોય અથવા અમુક પ્રમતીઈ પર તેને તેના ઉપરીએ મૂક્યો

હોય ત્યારે તે પગથીઆ ઉપરથી મ્હોતના કે બીજા એવા ડરથી તેણે ખસવું ન જોઈએ,

વળી જુઓ, જ્યારે હું આ રાજ્યમાં નોકરી કરતો હતો ત્યારે મારા મુખાએ મને જે જગ્યા સોંપી હતી તે જગ્યાને મ્હોતનો ભય હતો છતાં હું વળગી રહ્યો. હવે જ્યારે મારે દિલ મને અમુક જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાનું કહે છે તે હું મોતના ડરથી ન ગ્રહું, કે તેને વિષે કંઈ ન જોણું તો તે કેવું તાજુબી ભરેલું ગણાય ? જે હું મોતનો ભય રાખું તો હું અજ્ઞાન છું એમ જે હું માનું છું તે મારી માન્યતાને દોષ આવે છે. અને જે અજ્ઞાન છતાં જ્ઞાનનો ડોળ ઘાલું, તો એટલું મારી ઉપર કામ ચાલવું જોઈએ. મ્હોતનો ડર રાખવો એ જ્ઞાનનો ડોળ ઘાલવા ખરોખર છે. કેમકે મોતને વિષે કંઈ ભય રાખવા જેવું છે એમ કોણ જાણી શક્યું છે ? મોત એ માણસને સર્વથી વધારે કાપડો કરનારી વસ્તુ છે એમ કેમ નહિ માનીએ ? માણસો તેનાથી ડરે છે, કેમ જાણે તેઓને ખબર હોય નહિ કે મોત તે ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ છે ! આમ જે આપણે જાણતા નથી તે જાણવાનો ફાંદો ધરાવવો એથી મોટું અજ્ઞાન બીજું કયું ? આવી ખાખતોમાં બીજાઓના કરતાં મારા વિચારો જુદા છે. જે મારામાં કંઈ ડહાપણ હોય તો તે એ છે કે મને મોત વિષે કંઈ જ્ઞાન નથી. તેથી હું તે વિષેનું મારું અજ્ઞાન ઠોકતો નથી. પણ મારે અનીતિથી ચાલવું અજાણવા મારા ઉપરીના વાજબી ફકરોથી ઉભડું ચાલવું તે હું ખોટું ગણું છું એટલે જે હું

ખરું મારું હું તે કોઈ જાતની ખીકને લીધે કદિ છોડવાનો નથી. તેથી કદાચ તમે મારી હુપર આરોપ મૂકનારની વાત ન માનીને એમ કહો કે:—“સિઠરેટીસ, હાલ અમે તને સજા નથી કરતા, પણ તે એવી શરતે કે જે અલ્યાસ તું કરે છે તે તારે છોડી દેવા. હવે પછી જો તું તેવું કરશે તો તને ખચીત મોતની સજા મળશે.” તો હું તમને કહીશ કે:—“હે એથેન્સના લોકો, તમને હું માન આપું છું, તમને હું ચાહું છું, પણ તમને હું તાળે ધરા કરતાં ખુદને તાળે ધવું તે હું વધારે પસંદ કરું છું. અને જ્યાં સુધી મારામાં દમ અને તાકાત છે ત્યાં સુધી હું મારા તત્વજ્ઞાનનો અલ્યાસ ચાલુ રાખીશ, અને જોઈ મને મળશે તથા સાંભળશે તેને નીચે પ્રમાણે ઓધ આપીશ:—

“અરે એથેન્સના ઉત્તમ માણસો ! તમે પ્રખ્યાત શહેરમાં વસનારા, છો. તમે બળવાન ગણાઓ છો તમે ડાહ્યામાં ખપો છો, ~~પણ~~ તમે પૈસાદાર થવા માંગો છો ! પૈસો મેળવતાં શુભ કરો છો તે જોતાં નથી. તમે હોદ્દા મેળવવાની, ને કીર્તિ મેળવવાની કાળજી રાખો છો. આમ કરતાં તમને કેમ શરમ નથી આવતી ? તમને તમારા અરવાં (આત્મા) ની, તમારા જ્ઞાનની, સત્યતાની દરેક શરમ નથી. તમારો આત્મા કેમ ઉંચે ચડે તેનું તમે જ્ઞાન રાખતા નથી. ”

મારા આમ કહેવા ઉપરથી કોઈ મને કહેશે કે તે પોતે તો પોતાના આત્માની દરેક શરમ રાખે છે, સત્યતાનું સેવન કરે છે; તો હું તેવા માણસને છોડી દઈશ નહિ. હું તેને પૂછીશ કે તે

કેવી રીતે એ બધું કરે છે.? હું તેની કસોટી કરીશ ને પછી જવા દઈશ. તેની કસોટી કહાડતાં જો તે સચ્ચાઈનો ઝોળ કરે છે, ને ખરું જોતાં તેનામાં સચ્ચાઈ છે જ નહિ એવું મને જણાશે તો હું તેને ઠપકો આપીશ ને તેને ચોખ્ખી રીતે જણાવીશ કે જગતમાં જે ઘણીજ કીંમતી વસ્તુ છે તેની કીંમત તેન મનમાં ઠાંધ જ નથી, ને જેની ખરું જોતાં કીંમત નથી તેને તે કીંમતી ગણે છે. આ પ્રમાણે હું બધા માણસો સાથે વર્તીશ- પછી જલે તે આ શહેરના રહેનાર હોય કે પરદેશી, જલે જીવાન હોય કે ખુદા. તમને તો હું વધારે જોરથી એજ વાત કહીશ. કેમકે તમે મને વધારે ઝાળખો છો. તમારી સાથે હું વધારે સંબંધ ધરાવું છું. હું જે કહું છું તે ખુદાઇ પ્રમાણ છે એમ ખાતરી રાખજો. હું તો એમ પણ કહું છું કે ખુદાના પ્રમાણો મને બહુ પ્યારા છે અને એમાંજ આ શહેરનું બહુ મોટું ભાણ સમાયેલું છે. મને એકજ ધંધો છે. હું નાના મોટાને 'ખધાને' એકજ વાત સમજાવ્યા કરું છું, અને તે એ કે જ્ઞાન-માણની થોડી દરકાર કરજો-આત્માની ખૂબ સંભાળ રાખજો; તે કેમ ચઢે તેવા ઉપાય લેજો. સદગુણ તે દોલતમાંથી પેદા નહિ થાય; પણ દોલત અને દુન્યવી ખીલ વસ્તુઓ સદગુણ હશે તો મળી રહેશે. જો આમ શીખવવામાં હું આ 'શહેરના લોકોને' બમડું છું હું એમ કોઈ કહે તો એનો અર્થ એ થશે કે સદગુણ એ દુર્ગુણ છે. જો કોઈ એમ કહે કે ઉપર સિવાયની ખીલ વાત હું કહું છું તો તે માણસ તમને જોડે રહેતો જોરે છે.

તેથી હું તમને કહું છું કે તમે મારી વિરુદ્ધની વાત માને  
યા ન માને, મને ઊંડી મૂકો યા ન ઊંડી મૂકો, અને મારે  
શ્વણીવાર મરવું પડે તો પણ હું મારી રીત ઊડનાર નથી.

હું બોલું છું તેથી તમે ચીકાતા નહિ. મારાં વચન હયાન  
દઈ સાંભળજો. કેમકે હું માનું છું કે મારાં વચન સાંભળવામાં  
તમને લાભ છે. હવે જ હું કહેવાનો છું તેથી તમને વખતે  
ઝુસ્સો ચડશે. પણ તેમ ન કરતાં હયાનપૂર્વક સાંભળજો, મને  
તમે મોતની સજા કરશો તો, હું જોયો છું તેવો હોવાથી,  
મને નુકસાન થશે તેના કરતાં તમને વધારે થશે. મને મેલી-  
ટજ કે બીજા કોઈ નુકસાન કરી શકનાર નથી. મને નુકસાન  
કરવાની તેઓનામાં તાકાત નથી. સારા માણસને તેનાથી  
ઉતરતો માણસ નુકસાન કરી શકે એમ બની શકતું નથી.  
તેના તહોમતથી મને કદાચ દેહાંત દંડ મળશે, કદાચ દેશ-  
પાક કરવામાં આવશે, મારા હકો છીનવી લેવામાં આવશે.  
તમોને એમ લાગે કે બામ થાય એ તો મને જારે નુકસાન  
થઈ જાય. હું તેને નુકસાન નથી માનતો. પણ અમાયપણે  
બીજા માણસોને મરાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવાથી પ્રયત્ન કર-  
નાર ચોતામેજ નુકસાનરૂકે છે, એટલે હું મારો બચાવ કરું છું  
એમ તમે માનજો. તમારી પાસે પડે રહી હું જો શકાર કરું  
છું તે તમારે જાણ છે. તમે પુઠાણ હરમાન તોડી બાંધ કરો  
તેમાંથી તમને ઉપકારવાની મારી ઇચ્છા છે. મને મારી નાંખવાનો  
કશ્ય કરશે તો તમને મારા જેવો બીજો કામ કરનાર મળે.

મુશ્કેલ છે. એમ કહેવું ન થતે છતાં મારે કદાચ વિના ચાલતું નથી. જેમ જોરાવર ઘોડાને લગામની જરૂર છે તેમ તમે પણ જોરાવર છો, તેથી લગામની જરૂર છે. લગામરૂપે થઇ મારે રહેવું એ ખુદાઇ કરમાન હું સમજું છું, તેથી જો તમે મારી સલાહ માનશો તો મારે જીવ તમે નહિ લો. પણ કોઈ અધોરીને કોઈ બીજે તેની ઉંઘમાંથી જગાડે તો તેને તે ચીડવાઇને મારવા હોડે છે તેમ તમે મારી ઉપર ચીડાઇને વજર વિચારે મને મારી નાંખવા કુકમ કરશો એવો સંભવ છે. ત્યાર બાદ મારા જેવા બીજે તમને નહિ મળે તો તમે પાછા ઉંઘી જશો. હું તમારું લાલું કરનારો છું ને મને તમારી પાસે ખુદાએ મોકલ્યો છે. એ તમો જોઇ શકો છો. મારું પોતાનું કામ પડતું મેલું છું, તમારા હિતની કાળજી હમેશાં રાખ્યા કરું છું. બાપની જેમ અથવા મોટરા ભાઇની જેમ હું તમને એક એક જણને શીખામણ આપું છું, ને સારે માર્ગે દોરવાની મહેનત કરું છું. આવું કાંવાને સાફ મેં જો બદલો માંગ્યો હોત, તે વડે મેં મારી દોલત એકઠી કરી હોત તો મારી પર શક લાવવાનું તમને કારણ રહે. પણ મારા ફરીઆદોએ પૈસા લેવાનું તહોમત મારી ઉપર મૂક્યું નથી. અને મેં કદિ પૈસા લીધા કે માંગ્યા નથી તેનો ગોટામાં ગોટા પૂરાવો તે મારી બરીબી છે.

કદાચ તમે એમ પૂછશો કે જ્યારે હું લોકોને સમજાવું કરવાની સલાહ આપ્યા કરું છું ને ઘરોઘર તે બાબત બટકું છું ત્યારે મેંદેરનું લાલું કરવાને સારું રાજ્યમંત્રીની વિધિઓ

હું ભાગ કેમ લેતો નથી ? આનું કારણ હું ઘણી વેળા ખતાવી ગયો છું. મને લાગ છે કે મારા કાનમાં દેવતાનું અવાજ આવ્યા કરે છે. તે અવાજ એમ જણાવે છે કે મારે રાજ્યખટપટમાં પડવું નહિ. આમ થયું છે તે કીક થયું છે એમ પણ હું માનું છું. જો હું રાજ્ય ખટપટમાં પડ્યો હોત તો મારા ખાર વાગી ગયા હોત. તેમાં તમને કે મને લાભ નહિ થાત. હું જ સત્ય છે તે બોલું છું, તેમાં ગુસ્સો ન કરશો. જો માણસ શહેરમાં ચાલતી અંધાધૂંધીની સામે થાય અને અન્યાયી કામો થતાં અટકાવે તેની જાંદગી સહિસલામત નથી. તેથી જ માણસ ન્યાયની નજરે જ બંધું બેવા માગે છે તેને ધાંધલામાં પડવું લાજમ નથી.

આ વાતના હું તમને દાખલા-પૂરાવા આપીશ. તે ઉપરથી તમે જોશો કે મહોતના ડરથી પણ જો હું ગેરવ્યાજખી માનીશ તે તો નહિ જ કરું. પણ મારા દાખલા ઉપરથી તમે જોશો કે જો હું રાજ્ય ખટપટમાં જ ગુંથાયલો રહ્યો હોત તો મારો નાશ કયા-ઈના થઈ ગયો હોત. જો હું કહેવાનો છું તેથી તમને કંટાળો આવશે. પણ તે ખરું છે. એક વખત હું આપણી સભાનો મેમ્બર હતો. તે વેળા દસ સરદારોને મહોતની સજા કરવાનો તમે કરાવ કર્યો હતો. બધા સભાસભોમાં હું તે વાતની સામે થયો. તે વખતે મને બધા મારી નાંખવા તૈયાર થયા. પણ હું મારી નેમમાં ચુસ્ત રહ્યો. મને લાગ્યું કે 'તમારા અન્યાયી કામમાં મારે સામેલ થવું તેના કરતાં મારે મહોત અથવા કેદ ભોગવવાં જ સારું હતું'. જ્યારે આમ સત્તા ભોગવાતી હતી ત્યારે ઉપરનો કસ્ટો બન્યો.

વળી જ્યારે આમનું રાજ્ય ખદલીને અમુક માણસોનું આ શહેરમાં થયું ત્યારે લીસન નામના માણસને મ્હોતની સજા ભોગવવાને પકડી લાવવાનો હુકમ કહાડવામાં આવ્યો હતો. મને પણ તે હુકમ મળ્યો. હું જાણતો હતો કે લીસનની ઉપર મ્હોતની સજા હતી તે ગેરવ્યાજબી હતી. જો હું તેને પકડવા ન જાઉં તો મારું મ્હોત થાય તેમ હતું. મહેં મારા મ્હોતની દરકાર ન કરી. લીસનને પકડવા હું નહિ ગયો. અને જો દરમિયાનમાં તે રાજ્ય તૂટી નહિ જાયું હોત તો મારું મ્હોત ખચીત આવત.

હવે તમે જોઇ શકો છો કે જો હું રાજ્ય કારભારના કામમાં લાંબો વખત રહ્યો હોત અને ન્યાયપ્રદિને વળગી રહ્યો હોત (ન્યાય એ તો મારું જીવન એટલે બીજું મારાથી થાત નહિ, તો હું આટલા વરસ જીવ્યો ન હોત. મારી આખી જીંદગીમાં મહેં કોઇને અન્યાય કર્યો નથી. મેં ન્યાયની વિરુદ્ધ પગલું ખાનગી જીંદગીમાં કે જાહેર જીંદગીમાં ભર્યું નથી. મેં શિક્ષકોને ડોળ લાદ્યો નથી. પણ મારી પાસેથી કોઇ કાંઇ જાણવાને આવેલ હોય તો તેને મેં જવાબ દેવાની ના પણ પાડી નથી. વળી હું ગરીબ અમે તબંબર ખધાને મારી તાકાદ મુજબ એક સરખો રીતે જવાબો આપું છું. તેમ છતાં કોઇને મારા ખોલવા ઉપરથી મારી માણસાઇ ન આવી હોય તો તેમાં મારો વાંક જાણવાનો નથી. જો કોઇ એમ કહે કે જો ને એક ચીજ, ને બીજાને બીજી ચીજ મેં ખતાવી છે તો તે વાત ખરી નથી એમ જ માનજો.

શા કારણસર ઘણા માણસો મારી પાસે પોતાનો વખત



માળવા માંગે છે એવો સવાલ થયો છે, તે તમે જાણો છો. જ્યો  
જ્ઞાની નથી પણ જ્ઞાનનો ડોળ થાલે છે તેવા માણસને સવાલો  
પૂછાય તે ખીજ માણસો હંમેશાં સાંભળવાને આતુર રહે છે.  
આમાં રસ હીઠ આવે છે. સવાલો પૂછવા એ મારી દેવતાઇ  
પ્રરજ સમજું છું. આમાં મેં કંઈ ખોટું નથી ક્યું. જે મારા  
શિક્ષણથી જીવવાનીઆગિને મેં ખગાડ્યા હોય તો તેમાંથી જ્યો  
આજે મોટા થયા છે ને પોતાનો સ્વાર્થ સમજી શકે છે તેવા  
માણસો તમારી આજળ આવી મારી ઉપર તહોમત નકે. કદિ  
તેઓ તમારી આજળ ન આવે તો તેઓના સગાં આવીને રાવ  
માય. તેવા જીવવાનીઆગો તથા તેમના સુગાંઓને હું આ મંડ-  
ળમાં જોઈ છું તેમાંથી કોઇને મેલીટસ ઠેમ સાક્ષી આપવા  
નથી લાગ્યો? જો મેલીટસ અને ખીજ પ્રરીઆદી લલી ગયા  
હોય તો હું હજી તેમને રજી આપું છું. બલે તેઓ તે માણ-  
સોની જીવાની લે. મારી વિરુદ્ધ ખોલવાને બદલે, તેઓનાં  
છાકરાઓને મારી સંગતથી ફાયદો થયો છે એમ તેઓ કહેશે.  
અને તેઓ એમ મારી તરફેણમાં ખોલે તેમાં તેઓના ન્યાય  
કરવા સિવાય ખીજે હેતુ કે ફાયદો રહેતો નથી

મારે મારા ખચાવમાં કહેવાનું હતું, તેમાંનું ઘણું તો કહી  
ગયો છું આપણામાં એવો વિવાદ છે કે જોની ઉપર કામ  
આણતું હોય તેનાં સગાં કચેરીમાં આવી પોઠાર કરે છે, દયા  
માંગે છે, કદી પોતે રડે છે. જુદું આમાંનું કંઈ નથી કરતો,  
માંગતો પણ નથી. તેથી તમારામાંના કોઇને વખતે ગુસ્સો

આવશે. મારે સગાંઓ છે. પણ દિકરા છે, એક મોટા અને એ નાના. પણ તેમાંના કોઇને હું હાજર કરવા માંગતો નથી. તેમ નહિ કરવામાં તમારું હું અપમાન નથી ગણતો. મારી ઉદ્ધતાઇ પણ ન માનશે. હું મ્હોતથી નથી ડરતો એ વાત આપણે એક બાબુએ રાખીશું. પણ મને લાગે છે કે આટલી ઉંમરે પહોંચેલા હોઇ અને સારી કે નહારી પણ મારી આખર નજરમાં રાખી, મારે મારા સગાંઓને લાવી તમારી આગળ રૂદ્ધ કરાવવું તેમાં તમારી ને મારી હીણપત ગણું છું. મને તેમ કરવું નહિ છાજે. બધા એમ તો કબૂલ કરે છે કે સાધારણ માણસોનાં કરતા કાંઇક વિશેષ રોકરેટીસમાં રહેલું છે. એમ વિશેષતા ભોગવના. તમારામાંથી કોઇ હોય, અને તેની ઉપર જમ મારી ઉપર કામ ચાલે છે તેમ ચાલતું હોય, તો તેવા માણસ મ્હોતની ખીંક રાખીને વિલાપ કરાવશે તો તે શરમભરેલું ગણાશે. મ્હોત 'પ-વામાં કાંઈ દુઃખ હોય, અને મરણથી એક વાર ખરયા એટલે અમર થઈ જવાનું હોય તો સગાંઓને લાના દયાની લાગણી ઉશ્કેરવી એનો કદાચ ખચાવ થઇ શકે. પણ જ્યારે ચઢીચાતા માણસ સદ્ગુણી હોવા છતાં આ પ્રમાણે મ્હોતની 'ખીંક' રાખે ત્યારે તો પરદેશીઓ આપણી પાંતીજ કરશે. તેઓ કહેશે કે "જોએને પોતાના સદ્ગુણને રુ ર ચઢીચાતા ગણી મોટા હોદ્દા આપવામાં આવે છે એવા અંશેન્મના માણસો પણ ધારતો કરતાં કંઈ ચડે તેવા નથી. ત્યારે ખીન્દ એથેન્સના માણસો તો કેવા હલકા હોવા જોઇએ ?" તેથી હું માનું છું કે આવું નાટક

કોઇ સારા માણસે કરવું ન જોઇએ. ને જો કરવા માંગે તો આ શેઠેરની આખરે ખાતર તમારે તે બંધ રાખવું ઘટે છે. આમની (પ્રજાની) ફરજ તો એ છે કે તમે જો સજા કરવાના હો તે ધીરજથી ભોગવવી. ને તમારી ફરજ એ છે કે જ્યાં રદનનાં નાટક કરવા માંગે તેવાને તમારે તરછોડવા.

વળી આખરે જેરઆખરેનો સવાલ છેડી દેતાં પણ મને લાગે છે કે તહોમતદારનું કામ હયા માંગવાનું નથી. તેનું કામ ધન્સાફ માંગવાનું છે. તે માંગવા સાથે તેણે હકીકત રજુ કરી તેની ઉપર દલીલ કરવાની છે. ન્યાયાધીશનું કામ મહેરબાની દેખાડવાનું નથી પણ પક્ષપાત કર્યા વિના ન્યાય તોળવાનું છે. એટલે અમને અને તમને ખન્નેને લાજમ છે કે અમારા અને તમારા સોગંદમાં ખલેલ પહોંચે તેનું કામ નહિ કરવું.

તમારી આગળ ઠરગરીને તમારા સોગંદ, તોડાવવાની કેશેશ કરે તો મેલીટસ ખુદને નહિ માનવાનો જે આરોપ મારી પર મૂકે છે ને સાબિત થયા પછી ગણાય. જે માણસ ખુદને માને છે તે માણસ પારકાના સોગંદ તોડાવે તો તે ખુદની સામે થયો ગણાય. એટલે તે ખુદને નથી માનતો એમ કહેવાય. પણ હું તો તમે કોઇ નહિ માનતા હો. એટલી દબતાથી ખુદને માનું છું, એટલે હું તેની ઉપર ભરોસો રાખીને મારે વિષે જે સાચું હોય તે કરવાનું તમારા હાથમાં એમડક થઇ મૂકું છું."

(અહીં સોફરેટીસે પોતાના બચાવનું બાવણુ પૂરું કર્યું. તેને બહુ મતે ગુંડેગાર ઠરાવવામાં આવ્યો. પછી સોફરેટીસે પોતાની

ઉપર શી સજ થવી જોઈએ તે વિષે પોતાનું ભાવણ શરૂ કર્યું.”)

મને તમે ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો છે તેથી હું દુઃખ નથી પામતો. વળી તમારો ઠરાવ અણુધાર્યો નથી. નથી. મને આશ્ચર્ય એ થાય છે કે મારી તરફેણમાં મત આપનારા આટલા બધા નીકળ્યા ! હું માનતો હતો કે મારી સામેના મત બહુ વધી પડશે. તેને બદલે હું થોડાજ જોડ છું. જે બીજા ત્રણ જણ મારી તરફેણમાં મત આપે તે તો હું છૂટી જાત. વળી હું જોડ છું કે મારી ઉપર દેવતાઓને નહિ માનવાનું જે તહોમત મૂઠવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી મને મુક્ત કર્યો છે.

મને હવે તમે મ્હોતની સજ આપી શકો છો, તે બાબત મારે શું કહેવું ? હું મુગો નથી રહ્યો. મેં નોકરીઓ છોડી, ાદાઓની દરકાર ન રાખી, ને ઘેર ઘેર ભટકીને સત્ગુણી વાનું કહ્યું તેને માટે મારે શું દંડ આપવો ? કે બીજી શી સજ જોગવવી ? જે કોઈ માણસ કસરતશાળામાં તમને ગમ્મત આપે ને તમે સુખી છો તેવો ભાવ તમારા મનમાં ઉત્પન્ન કરે તો તમે તેને આશ્રમસ્થાનમાં નિભાવશો. મેં તમને સુખી દેખાવાનો જ નહિ પણ ખરેખરા સુખી થવાનો બતાવ્યો છે; જેટલે જે હું કાંઈ માંગી શકું તો એજ કહું કે તમારે મારા ઘડપણમાં મને આશ્રમસ્થાનમાં નિભાવવો જોઈએ.

આ હું તમારો આગળ ગુન્હેગાર ઠર્યો પછી વાત કરે છું. તેથી તમે માનશો કે હું તો ઉઠ્ઠા છું ને સજને બદલે ઇનામ માગું છું. પણ તેવું કાંઈજ નથી. તમે મને હેમિત ઠરાવ્યો

છે, છતાં હું મને પોતાને નિર્દોષ માનું છું મેં કોઇનું ખૂંડ કર્યું નથી. આ બાબત તમે નથી સમજી શક્યા, કેમકે મારી તપાસ માત્ર એકજ દહાડો ચાલી. દુઠ્ઠી મુદ્દતમાં હું તમને કેટલું સમજાવી શકું? જો વધારે દહાડો હું તમારા પ્રસંગમાં રહ્યો હોત તો કદાચ હું તમને સમજાવી શકત. હું પોતે બેચુન-હા છું, તેથી હું પોતે સજા માંગતો નથી. મારે કેદ જવું? જો થયેલ નથી. મારે દંડ આપવો? એટલા તો માગી પાસે પૈસા પણ નથી. મારે દેશવટો માંગવો? તે તો હું કેમ માંગી શકું? મને મારો જીવ એટલો બધો ખર્ચો નથી કે હું કાંઈકના માથે જ્યાં ત્યાં રખડીને મારા બાકીના દિવસો પૂરા કરું.

કદાચ કોઈ કહે કે હવે મહારે મુંઝે મહોડે એકાંતમાં બેસવું જોઈએ. જો પણ મારાથી બનનાર નથી. હું માનું છું કે મને મુક્તિ પ્રદાન છે કે જોને હું સદ્ગુણ માનું છું તે વિશે મારે કોઈની આગળ વિવેચન કરવું. વળી મને ફરમાન છે કે નીતિના નિયમો હંમેશાં શોધવા. આ તમે ન સમજી શકો એમ હું ધારું છું. પણ તેથી મારાથી કંઈ શુભ રહેવાય નહીં.

(ત્યારબાદ કોર્ટ સેક્રેટરીસને દેહાંત દંડની સજા કરી, તે ઉપર મહાન સેક્રેટરીસ બેઠક પરથી તેજ વેળાનીચે પ્રમાણે બોલ્યા.)

નહિ તોપણ મારે થોડોજ બખત હવે જીવવાનું હતું. તેટલી દુઠ્ઠી મુદ્દતને સાથ તમે નિર્દોષ માણસને મહોતની સજા કરી અપયશના ધણી થયા છો. તમે થોડી મુદ્દત બોલ્યા હોત તો મારું મહેત પોતાની મેળેજ આવત. કેમકે હું બહુ ઘરડો થયો.

હું. મેં તમારી આગળ હાથની જાતની દલીલો વાપરી હોત ને સાધારણ ઇલાજો લીધા હોત તો હું મ્હોતની સજાથી રહિત થાત. પણ મારો ધર્મ ન હતો. હું માનું છું કે આઝાદ(સ્વતંત્ર) માણસ મ્હોતના કે એવા ખીજ બચથી છૂટા રહેવાને કદિ અ-શક્ય હતું કામ નહિ કરે. મ્હોતથી બચવાને ગમે તેવા ઇલાજો લેવા એ માણસનું કર્તવ્ય નથી. લડાઈમાં માણસ હથિઆર છોડીને શત્રુ શરણે જાય તો ખરું છે. પણ તેને આપણે હિય-કારો ગણીએ છીએ. તેમજ જે માણસ મ્હોતમાંથી બચવાને અનીતિના ઉપાયો લે તે નીચ ગણાય. હું માનું છું કે નીચપણમાંથી બચવું એ મ્હોતમાંથી બચવાના કરતાં વધારે મુશ્કેલ છે. કેમકે નીચપણું તે મ્હોતના કરતાં વધારે અપાટાથી ઢોડે છે. તમે ઉતાવળા ને ઉછાંછળા છો તેથી તમે વગર વિચારે અડપથી ઢોડતી અનીતિનું પગલું ભર્યું છે. તમે મને મ્હોતની સજા કરી છે. હું હવે આ દુનિયા છોડીશ. મારા સામા પક્ષે સત્ય છોડ્યું ગણાશે ને તેઓ અન્યાયના ધણી થયા કહેવાશે. મારી સજા હું ભોગવીશ. તેમને તેમની કરણીની સજા ભોગવવી પડશે. આમજ થયા કરે છે. તેમાંથી હીકળ હશે.

હવે મારે મરવા પડેલાં જે વચન તમને કહેવાનાં છે. મારી પાછળ તમને વધારે અડચણ છે એમ માનું છું. મને દૂર કરી તમે અનીતિનાં પગલાં ભરી શકશોજ એમ માનવાનું નથી. તમને કોઈ ઠપકો નહિ આપે એનું ન સમજશો. મને મરવાની જગોએ લાઇ બચ તે પહેલાં જેઓને મારા વચન ઉપર

વિશ્વાસ છે તેઓને હું એ શબ્દો કહીશ. એટલે જો મારા બોલ સાંભળવા હોય તેઓ થોભજો, મ્હોતનો શો અર્થ છે તે હું જોવા સમજું છું તેવા તમને કહેવા માગું છું. મારી ઉપર જે બનવાનું છે તે સાફ છે એમ માનજો. જો મ્હોતને દુઃખરૂપ માને છે તેઓ બૂલ કહે છે. મ્હોતનાં એ પરિણામ આવી શકે. એક તો એ કે એક માણસ મરી ગયા પછી તેનો કંઈ ભાગ રહેતો નથી ને તેનું ચેતન પણ નાશ પામે છે. અથવા તો અરવા ( આત્મા ) એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે જાય છે. હવે જો પહેલું પરિણામ ખરું હોય ને ચેતન માત્રનો નાશ થતો હોય તો એ તો એક મહાનિદ્રા જેવું થયું. નિદ્રાને-કંઘને સુખરૂપ આપણે માનીએ છીએ. ત્યારે મ્હોત જ મોટી નિદ્રા છે તે વધારે સુખરૂપ હોવી જોઈએ. હવે જો એમ માનીએ કે મ્હોતથી જીવ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જાય છે, ત્યારે તો જ્યાં મારી પૂર્વે જોયો મરીને ગયા ત્યાંજ મારે જવાનું થશે. તેઓના સંભાષણમાં મને શુદ્ધ ન્યાય મળશે. આમાં શું ખોટું ગણવું? જ્યાં હોમર ગયેલ છે, જ્યાં બીજા મહાત્માઓ ગયા છે તે સ્થાને મારે જવાનું થાય તો હું મોટો ભાગ્યશાળી ગણાઈશ. જે ઠેકાણે અચોક્કસ રીતે સભા પામેલા છવો પહોંચ્યા છે ત્યાં મારે પહોંચવું તેમાં હું માનું છું.

એટલું તો તમારે ચોક્કસ યાદ રાખવાનું છે કે નીતિમાન માણસને જીવતાં કે મરતાં દુઃખ હોયજ નહિ. તેવા માણસને મૃત્યુ ઓડતોજ નથી, સત્યવાન સદાય સુખી બન્યો તેથી મારે

આજે મરવું ને શરીરની જાળમાંથી છુટવું તેમાં મને કંઈજ દુઃખ નથી. તેથી મને સજા કરનાર તરફ કે મારાપર આરોપ મૂકનાર તરફ મને કશો ગુસ્સો નથી. તેઓએ માફ ખૂફ ઇચ્છ્યું હોય તો તેઓ ઠપકાને પાત્ર છે. પણ મારી ઉપર તેઓની ઇચ્છાનું ખૂફ પરિણામ નથી આવી શકતું.

હવે મારી છેલ્લી માગણી એ છે કે જ્યારે મારાં છોકરાંઓ જીમર લાયક થાય ત્યારે જો તેઓ નીતિનો માર્ગ જોરે અંતે સફળ થઈ શકે તો દોલત અથવા ખીજ વસ્તુ વધારે વહાલી ગણે, ને જો તેઓમાં કંઈ નહિ હોવા છતાં પોતાને મહોટા માને તો જીમ મેં તમને આવાં કારણોને માફ ઠપકા દીધા છે ને ચેતવ્યા છે તેમ તમે તેઓને સજા કરજો, એ પ્રમાણે કરશે તો મારી ઉપર અને મારા છોકરાં ઉપર તમે હાથ રાખ્યો એમ હું ગણીશ.

હવે જવાનો વખત થયો છે-મારે મરવાને તથા નમારે આ દુનિયામાં રહેવાને. પણ જેમાંથી કોની સ્થિતિ વધારે સારા ગણવી તે તો માત્ર પ્રુદા-ધર્મરજ કહી શકે.

( આ ઐતિહાસિક વાત છે, એટલે કે બનેલો પ્રનાવ છે. જીમ સેક્રેટરીસે અંત સુધી નીતિ જાળવી અને મહોતની બેટ, આશક જીમ માથુકને મળે તેમ કરી, તેવું નીતિબળ અમારા વાંચનારને અને અમને પણ આ તથા અમુક અમુક પ્રુદાની પાસે માગીએ છીએ, ને વાંચકો પણ તેમ માને તેમ ઇચ્છીએ છીએ. સેક્રેટરીસનાં વચન અને તેની રહેણીનો વારંવાર વિચાર કરવા અમે બધાને સૂચવીએ છીએ. અધિપતિ-ધર્મીઅન આપીનીયન.)



મહાત્મા ગાંધીજી આફ્રિકામાં ત્રણવાર  
 જેલ ગયેલા તેનો હેવાલ તેમણે લખ્યો છે.  
 કેવી રીતે પથર ફેડેલા, કેવી રીતે બજર  
 સાફ કરેલા, આફ્રિકા વેઠેલી તે સર્વ તેમણે  
 સહેલી ભાષામાં વર્ણવ્યું છે તે વાંચી  
 તમને જરૂર આંસુ આવશે.

તેમના બે ફોટા તથા પથર ફેડતા  
 કેઠીના ચિત્રો સાથેની નવી આવૃત્તિ  
 કિમ્મત પાંચ આના પાકું પૂઠું આડ  
 આના. ટપાલ ખર્ચ બુઠું. આજેજ મંગાવો.

ગાંધીજી સાહિત્ય મંદિર—મુરત.

ગાંધી ગ્રંથમાળા.

મણુકો ત્રીજો.

આખાલવૃદ્ધ દરેકને એક સરખું વાંચવા લાયક બ્રહ્મજ  
બોધક રસીલું પુસ્તક.

## ઇત્તનો ઉદ્ધારક.

તથા

બીજા લેખો.

આ પુસ્તકમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ લખેલું ઇત્તના  
મહાન દેશબક્ત પુસ્તક કામિલપાશાનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે.  
તેમજ મહાત્મા ગાંધીજીના પરમપ્રિય લેખક મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયની  
બે રસિલી વાર્તાઓ અને આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો સત્તાવાર ઇતિ-  
હાસ આપ્યો છે. પાકું પુર્કુ ૧૦૮ પૃષ્ઠ છતાં કિંમત છ આના  
રાખવામાં આવી છે. બહારગામથી મંગાવનારે આડા સાત  
આનાની ટીકીટ બીકવી.

મહાત્મા ગાંધીજીનો સત્યાગ્રહ સૈનિક તરીકેનો ઘણોજ બેવા  
લાયક સંસ્કરી રાખવા લાયક ફોટો ત્રણ રંગી પુઠા પર છાપવામાં  
આવ્યો છે.

મળખૂત સુંદર બાઇડીંગવાળું આ પુસ્તક દરેક ખાચરેરીમાં  
હાવુંજ બેધબે શું તથે આ પુસ્તક વાંચ્યા વિના રહેશે ?

પુસ્તક લેખક-ચવડચાપક,

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર-મુરત.

# રાષ્ટ્રીય ગરબાવાળિ.

ઠરેક ઘરમાં	}	હોવીજ
ઠરેક બાલાના હાથમાં		
ઠરેક ગૃહસ્થની	}	જોઈએ.
લાયબ્રેરીમાં		

આજેજ બે આનાની ટીકીટ  
બીડી મંગાવી લ્યો  
લખો:—

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર—સુરત.

---

રેટિયાપુરાણ 

—માટે—

હોલ આનાની ટિકીટ બીડા.

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર—સુરત.

સ્વરાજ્યનો

સાચો માર્ગ

એ નામનો લેખ

ગાંધી ગ્રંથમાળાના ચોથા મણુકા

નીતીધર્મ અને સર્વોદય

ની સાથે જોડેલો છે ત્રણે લેખમાં ચોતાની

સરસ સહેલી ઇબારતથી

મહાત્મા ગાંધીએ લખ્યું છે

કે નીતિને રસ્તે આત્મોન્નતિ કરે તેનો બરાબર માર્ગ  
એમણે સૂચવ્યો છે. સમજાવ્યો છે. લખતપ્રસંગે અને  
જ્ઞાતિએમાં લઢાણી કરવા લાયક પુસ્તક. તેમજા જંગોદ  
લેર ફેટા સાથે. કિન્મત ટપ્પલખર્ચ સાથે પાંચ આના પાકું  
પૂઠું સાહાસાત આના આજેવું જોક નકલ મંગાવી લેશો—

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર—સુરત.

શુદ્ધ શિક્ષ અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.

માનસિક તન્દુરસ્તી

વળગાયેલા

તમારી આયોજીતીને

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર

નાં

પુસ્તકોથીજ શણગારજો.

સુચીપત્ર માટે આજેજ લખો.

